

ΡΙΘΥΜΝΑ (Θέματα Κλασικής Αρχαιολογίας) Αρ. 24
Υπεύθυνος Ν. Φαράκλας.

ΜΑΡΙ ΜΑΧΑΙΡΑ

Αρχαϊκή και Κλασική Αγορά των Αθηνών

**Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας – Τομέας
Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης. I.S.B.N. 960-7143-37-X.
Ρέθυμνο 2005.**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	1
A. Το αρχαϊκό κέντρο της πόλης των Αθηνών	7
1. Πρυτανείο	7
2. Έδρες αρχόντων πλησίου του Πρυτανείου	11
3. Θησείο	14
4. Ανάκειο	18
5. Η «αγορά του Θησέα»	20
6. Ο χώρος της κλασικής αγοράς κατά τον 6ο αιώνα	24
B. Το κέντρο της πόλης των Αθηνών στον πρώτο αιώνα της αθηναϊκής δημοκρατίας	31
1. Η έδρα της Βουλής των Πεντακοσίων	31
2. Η έδρα των Πρυτάνεων	36
3. Οι έδρες των αρχόντων	39
4. Η Εκκλησία	43
5. Κελύφη θρησκευτικής σημασίας	45
6. Η αγορά της αθηναϊκής δημοκρατίας	49
Γ. Οι δύο αγορές της Αθήνας: Μια συνολική εκτίμηση	53
Συντομογραφίες	57
Πηγές	59
Βιβλιογραφία	61
Προέλευση των εικόνων	69

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι αρχαιολογικές ενδείξεις θεωρούνται στην εποχή μας ένας σημαντικός οδηγός για την ανασύσταση του παρελθόντος, ιδιαίτερα όταν τα συμπεράσματα που προκύπτουν υποστηρίζονται ή αποσαφηνίζονται με τη βοήθεια των αρχαίων πηγών. Συχνά, όμως, η μη εύρεση ενδείξεων καταδικάζει τμήματα της ιστορίας στη λήθη, και μάλιστα με την ακούσια «βοήθεια» πηγών που επιδέχονται διαφορετικές ερμηνείες.

Αυτή είναι περίπου και η περίπτωση της αρχαίας αγοράς των Αθηνών. Γνωρίζουμε την ύπαρξή της από μία άμεση αναφορά του Απολλόδωρου που διασώζει ο Αρποκρατίων και θα αναγνωρίζαμε την αναμφισβήτητη ύπαρξή της στα πρώτα στάδια διαμόρφωσης της πόλης, ακόμα και αν η μαρτυρία αυτή δεν είχε καταγραφεί ποτέ. Ποια είναι, όμως, η εικόνα που προκύπτει γι' αυτήν ελλείψει αρχαιολογικών τεκμηρίων; και πώς αυτή η έλλειψη επηρέασε τις σύγχρονες θεωρήσεις για την έκταση, τη φύση και τη λειτουργία της αρχαϊκής αγοράς, ή ακόμα και την κατανόηση των πηγών;

Ο Απολλόδωρος, στο έργο του περὶ θεῶν, εξηγεί την επίκληση πάνδημος της Αφροδίτης: πάνδημόν φησιν Ἀθήνησι κληθῆναι τὴν ἀφιδρυθεῖσαν περὶ τὴν ἀρχαίαν ἀγορὰν διὰ τὸ ἐνταῦθα πάντα τὸν δῆμον συνάγεσθαι τὸ παλαιὸν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ἃς ἔκάλουν αγοράς¹. Ο Παυσανίας, που είδε το ιερό της Πανδήμου στη διαδρομή του από τη νότια κλιτύ προς τα Προπύλαια της Ακρόπολης, αναφέρει την ίδρυση της λατρείας από το Θησέα μετά το συνοικισμό². Πράγματι τα σωζόμενα κατάλοιπα τοποθετούν τη λατρεία της Πανδήμου κοντά στο δυτικό άκρο της Ακρόπολης και στην περιοχή του προμαχώνα της Νίκης³.

Πολλοί μελετητές της αθηναϊκής τοπογραφίας άρχισαν να αναζητούν σε αυτή την περιοχή την αρχαία αγορά των Αθηνών. Ο Judeich⁴ την τοποθέτησε στην περιοχή δυτικά του ιερού της Πανδήμου και μέχρι τις νοτιοδυτικές υπώρειες του Αρείου Πάγου,

¹ Αρποκρατίων, λ. πάνδημος Ἀφροδίτη (FGrH 244 F 113)

² 1.22.3: Ἀφροδίτην δὲ τὴν πάνδημον, ἐπεὶ τε Ἀθηναίους Θησεὺς ἐς μίαν ἤγαγεν ἀπὸ τῶν δῆμων πόλιν, αὐτὴν τε σέβεσθαι καὶ Πειθώ κατέστησε

³ Δοντάς 1960, 4-9, Whycherley 1966, 286, 289-290, Beschi 1967-8, 517-528

⁴ Judeich 1931, 62-63, 285-286, 296-299

ενώ ο Dörpfeld⁵ διέκρινε μια σειρά από αγορές με τάσεις επέκτασης προς τα δυτικά και βόρεια. Ο Martin περιόρισε την αρχαία αγορά στην επίπεδη έκταση μεταξύ Ακροπόλεως και Αρείου Πάγου⁶ και ο Τραυλός θεώρησε ότι προεκτεινόταν στη ΒΔ κλιτύ της Ακροπόλεως, στην περιοχή του μεταγενέστερου Ελευσινίου⁷. Ο Οικονομίδης, ερμηνεύοντας την αρχαϊκή κρήνη στο μέσον της νότιας κλιτύος ως Εννεάκρουνο και συσχετίζοντας τις λατρείες του Διός Μειλιχίου και του Διός Αγοραίου, κατέθεσε μια τολμηρή πρόταση τοποθέτησης της αρχαίας αγοράς στη νότια κλιτύ⁸, που αντιμετωπίστηκε με σκεπτικισμό και κάποια δόση ειρωνείας από τους αμερικανούς ανασκαφείς της κλασικής αγοράς, συντεταγμένους σε γενικές γραμμές με τη θεωρία του Τραυλού⁹.

Η «επίσημη» άποψη, σε συνδυασμό με τη σιωπή των αρχαίων συγγραφέων, οδήγησε σε μια αντίληψη «πρωτόγονης», μικρής σε έκταση και εμβρυακής αγοράς, η οποία, ευρισκόμενη κοντά στην Ακρόπολη και τον αριστοκρατικό Άρειο Πάγο, επιβεβαίωνε την πολιτειακή οργάνωση των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων με τον καλύτερο τρόπο¹⁰.

Με τη λογική ενός αρχαϊκού κέντρου βαρύτητας της πολιτικής ζωής που θα είχε ως αφετηρία την Ακρόπολη, το πρυτανείο της Αθήνας συνδέθηκε αρχικά με τον ιερό βράχο¹¹. Το πρυτανείο, χώρος ιερός και συμβολικός, υποδήλωνε την ταυτότητα μιας πόλεως και τη συνοχή της, και διατηρούσε άσβηστη την ιερή φλόγα της, όπως κάθε οίκος συσπειρωνόταν γύρω από την οικογενειακή εστία. Επιπροσθέτως, όπως καταδεικνύεται από τις φιλολογικές και τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, το πρυτανείο βρισκόταν ως επί το πλείστον μέσα ή κοντά στο χώρο της αγοράς¹².

Ο Παυσανίας (1.17.2-18.3), κινούμενος από την κλασική αγορά προς τα ανατολικά, αναφέρει ότι το Πρυτανείο ήταν κοντά στο Θησείο, το Ανάκειο και το ιερό της Αγλαύρου. Από τη στιγμή που μένει αναπόδεικτη κάποια μεταφορά του πρυτανείου σε οποιαδήποτε στιγμή της ιστορίας της πόλης, δεν υπάρχει λόγος ο Παυσανίας να μην

⁵ Dörpfeld 1937, 1, 32 κ.ε.

⁶ Martin 1951, 255-261 και ειδικότερα 259: *Entre l' acropole et l' Aréopage, au pied du bastion d' Athena, le terrain était propice à l' aménagement d' une place d' assemblée à la mesure de cette cité naissante*

⁷ Τραυλός 1960, 24, 28-34, Travlos 1971, 1-2

⁸ Oikonomides 1964, 17-18, 32-39, XXXV-XLI

⁹ Για τη θεωρία Οικονομίδη: Thompson 1965, 305-306, Whycherley 1966, 287-288. Υπέρ της άποψης Τραυλού και Martin: Whycherley 1962, 52 σημ.3, Agora XIV, 79, Coldstream 1984, 14. Ο Kolb (1981, 20-23) πιστεύει ότι η πρώτη αγορά βρισκόταν στον ίδιο χώρο με την ανεσκαμμένη κλασική αγορά.

¹⁰ Ο Whycherley (1966, 293), αποκλείοντας το ενδεχόμενο μεγάλης μετακίνησης της αγοράς από τους αρχαϊκούς στους κλασικούς χρόνους, τοποθέτησε κάτω από τα Προπύλαια a simple early agora, modest in extent and embryonic in form. Αργότερα μείωσε ακόμα πιο αισθητά τη σημασία της (Agora XIV, 19: We can surmise that most Athenians had never heard of it). Ο Coldstream (ό.π.) τόνισε τη σημασία της θέσης αυτής για την πρώιμη αγορά, αφού στις πλαγιές του Άρειου Πάγου βρίσκονταν και οι περισσότεροι αριστοκρατικοί τάφοι των Γεωμετρικών χρόνων.

¹¹ Miller 1978, 39-41. Ο Martin (1951, 259) πρότεινε – ακολουθώντας τον Holland (1939, 289-298) – τα ερείπια του μικηναϊκού μεγάρου της Ακρόπολης ως υποψήφια θέση για το πρώτο πρυτανείο της Αθήνας.

¹² Miller 1978, 29-30, A 429, 461, 10, 431 (για αρχαίες μαρτυρίες) και A 455, 272 (για επιγραφές που πιστοποιούν τη γειτνίαση αγοράς και πρυτανείου στην Κρήτη και την Κυρήνη αντίστοιχα). Robertson 1998, 299, p. 77, 78 (για αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες άλλων πόλεων). Ο Miller (1978, 30) παρατηρεί ότι υπάρχει το ενδεχόμενο σε πόλεις χωρίς προδιαγεγραμμένο πτολεοδομικό σχέδιο ή με αποκλειστικά θρησκευτική σπουδαιότητα (όπως στους Δελφούς) το πρυτανείο να μην βρίσκεται κοντά στην αγορά. Ως παράδειγμα τέτοιας πόλης «παλαιού τύπου» αναφέρει την Αθήνα. Από τη στιγμή, όμως, που ίχνη της αρχαίας αγοράς της Αθήνας δεν έχουν εντοπιστεί, η δυνατότητα γειτνίασης πρυτανείου και αγοράς δεν αποκλείεται.

είδε το πρώτο και μοναδικό πρυτανείο της Αθήνας¹³. Το 1978, ο Miller στηρίχθηκε στον Παυσανία αλλά και σε μία επιγραφική μαρτυρία για να τοποθετήσει το αθηναϊκό πρυτανείο ΒΑ της Ακρόπολης¹⁴.

Το 1980, μια στήλη που βρέθηκε κατά χώραν σε σπήλαιο της ανατολικής κλιτύος της Ακρόπολης και που προσδιόριζε τη θέση του ιερού της Αγλαύρου¹⁵ άλλαξε τα μέχρι στιγμής τοπογραφικά δεδομένα¹⁶ και έστρεψε την προσοχή των ερευνητών προς τις βορειοανατολικές και ανατολικές παρυφές της Ακρόπολης. Κοντά στο Αγλαύρειο, το Πρυτανείο και τα παρακείμενα κτίσματα, θαμμένα κάτω από τα Αναφιώτικα της σημερινής Πλάκας, είναι πολύ πιθανό να εκτεινόταν η παλαιά αγορά της Αθήνας¹⁷ [ΕΙΚ.1]

Οι διαπιστώσεις αυτές οδήγησαν αναγκαστικά στην επανεξέταση πηγών σχετικών με την τοπογραφία της Αθήνας και επανέφεραν στο προσκήνιο το ζήτημα της σχέσης μεταξύ των δύο αγορών της. Στην παρούσα εργασία θα γίνει η παρουσίαση των κελυφών που περιλαμβάνονται στο αρχαϊκό και το κλασικό κέντρο της πόλης, της μορφής τους – όπου είναι δυνατόν – και των λειτουργιών που το καθένα κάλυπτε στα πλαίσια της εκάστοτε πολιτικοκοινωνικής συγκυρίας. Θα επιχειρηθεί, τέλος, μια γενική σύγκριση των δύο χώρων στη διάρκεια της ιστορίας τους.

Μια τέτοια απόπειρα ενέχει αρκετές δυσκολίες, που μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

α) Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του πιθανού χώρου της αρχαίας αγοράς είναι πενιχρά: εκτός από ίχνη που πιθανολογείται ότι ανήκουν σε μια μεταγενέστερη φάση του ελληνιστικού Γυμνασίου του Πτολεμαίου¹⁸, που αποκαλύφθηκαν ανατολικά της Ρωμαϊκής Αγοράς, όπως και από επιγραφές που βρέθηκαν εντοιχισμένες σε εκκλησίες της περιοχής (αλλά και σε άλλα σημεία της πόλης)¹⁹, μόνη ασφαλής αποκατάσταση παραμένει της οδού των Τριπόδων, που οδηγούσε από το Πρυτανείο στο Διονυσιακό Θέατρο²⁰ [πίν.Ι].

β) Οι άφθονες γραπτές πηγές είναι συχνά – ή φαίνονται – αντικρουόμενες, και πολλοί συγγραφείς διαφέρουν στη χρήση των όρων: χαρακτηριστική είναι η χρήση του όρου αγορά από τον Παυσανία. Στα Αππικά ονομάζει την κλασική αγορά Κεραμεικό, και μόνο στο 1.17.1-2 μιλά για αγορά σε σχέση με τον Βωμό του Ελέους και το Γυμνάσιο του Πτολεμαίου²¹. Ενώ μελετητές όπως ο Wycherley ταυτίζουν την αγορά του Παυσανία με τον Κεραμεικό²², άλλοι, όπως οι Vanderpool και Miller, θεωρούν ότι ο περιηγητής αναφέρεται στη Ρωμαϊκή – εμπορική – αγορά της εποχής του²³, και ο Robertson,

¹³ Levi 1923, 1-6, Miller 1978, 42-45

¹⁴ Miller 1978, 42-49. Ο ενεπίγραφος λίθος βρέθηκε εντοιχισμένος σε σύγχρονο σπίτι της οδού Τριπόδων και ήταν ανάθημα ενός επιμελητή του Πρυτανείου, χρονολογούμενο στους χρόνους του Αυγούστου (Miller 1978, n. A 209)

¹⁵ Dontas 1983, 48-63

¹⁶ Το σπήλαιο της Αγλαύρου τοποθετούσαν ανέκαθεν στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης, χωρίς όμως να υπάρχουν πραγματικά στοιχεία, βλ. Dontas 1983, 57-58 (με τη σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁷ Για τις πρόσφατες απόπειρες αποκατάστασης του αρχαϊκού κέντρου της πόλης, βλ. Robertson 1986, 159-168, fig.1, Shear 1994, 226-228, fig.1, Miller 1995, 209-216, fig.1, Schnurr 1995, 131-138, karte 2, Robertson 1998, fig.1, Hoepfner 1999, 222-229

¹⁸ Lippolis 1995, 43-67, Miller 1995, 202-209, n.11-61

¹⁹ Robertson 1998, 287

²⁰ Choremis-Spetsieri 1994, 34-38, εικ.4-8, Shear 1994, 227-228, n.12-15, Miller 1995, 211. Η σημερινή οδός Τριπόδων φαίνεται ότι ακολουθεί τον αρχαϊκό δρόμο, ενώ κατάλοιπα χορηγικών μνημείων έχουν έρθει στο φως στη δυτική πλευρά της (Shear 1994, fig.1)

²¹ Άθηναιοις δέ ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ ἄλλα ἐστὶν οὐκ ἔς ἀπαντας ἐπίσημα καὶ ἐλέου βωμός (...) Έν δέ τῷ γυμνασίῳ τῆς ἀγορᾶς ἀπέχοντι οὐ πολύ, Πτολεμαίου δέ ἀπὸ τοῦ κατασκευασμένου καλουμένῳ (...)

²² Wycherley 1978, 65 n.83

²³ Vanderpool 1974, 308-10, Miller 1995, 202

παρατηρώντας ότι ο Παυσανίας σε κάθε πόλη που επισκέπτεται περιγράφει ως αγορά το αρχαίο και επίσημο κέντρο της, υποστηρίζει ότι και στα Αππικά υπάρχει άμεση αναφορά στην αρχαία αγορά της Αθήνας²⁴. Η υπόθεση του Robertson είναι βάσιμη, δεδομένης της σημασίας που είχε αποκτήσει ο όρος στους ύστερους συγγραφείς σε αντιδιαστολή με την κλασική αγορά, για την οποία υιοθετήθηκε ο όρος *Κεραμεικός*²⁵.

Παρόμοια τοπογραφικά και ιστορικά προβλήματα προκύπτουν και από άλλες μαρτυρίες. Σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται ότι οι ιστορίες που παρατίθενται είναι αιτιολογικού χαρακτήρα. Άραγε ισχύει το ίδιο και για τη δήλωση του Απολλόδωρου για την αρχαία αγορά στο ιερό της Πανδήμου; ο Αρποκρατίων παραθέτει επίσης τη μαρτυρία του Νικάνδρου εκ Κολοφώνος (2ος αι πΧ), ότι ο Σόλων ίδρυσε το ιερό της Πανδήμου με τα έσοδα που απέφερε η δημόσια πορνεία στην Αθήνα²⁶, αυτή όμως η διάκριση των υποστάσεων της Αφροδίτης, Πάνδημος και Ούρανία, δεν είναι πρωιμότερη της εποχής του Πλάτωνα²⁷. Περισσότερο αληθιφανής είναι η εκδοχή ότι η Αφροδίτη Πάνδημος εντασσόταν σε μια ομάδα πρώιμων αθηναϊκών λατρειών που έδρευαν σε δύο διαφορετικά ιερά, όπως έχει πιστοποιηθεί στην περίπτωση του Απόλλωνα Πυθίου και του Διός Ολυμπίου²⁸, με το ένα να βρίσκεται κοντά στην είσοδο της Ακρόπολης και το άλλο στα ανατολικά ή στα βόρεια. Ο Απολλόδωρος ίσως αναφέρεται στην αρχική θέση του ιερού, προτού η λατρεία μεταφερθεί και αλλάξει περιεχόμενο (γι' αυτό άλλωστε και η χρήση του αερίστου κληθῆναι)²⁹. Ωστόσο η μαρτυρία αυτή παραμένει αινιγματική και διδακτική για το μέγεθος της άγνοιας και της αμηχανίας προκειμένου για την ανασύνθεση των δεδομένων της εποχής που μας απασχολεί.

γ) Υπάρχει μια γενικότερη ασάφεια σχετικά με την ταύτιση και χρονολόγηση των πρωιμότερων – αλλά και άλλων – μνημείων της κλασικής αγοράς: πότε διαμορφώθηκε ο χώρος βορειοδυτικά της Ακρόπολης σε κέντρο της δημόσιας ζωής και ποια κτίσματα πιστοποιούν αυτή την αλλαγή; τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπτα του βου αιώνα είναι ανοικτά σε ερμηνείες και η χρονολόγησή τους έχει ιδιαίτερη αξία για τον προσδιορισμό των παραγόντων και των πρωτοβουλιών – εφόσον υπήρχαν – που οδήγησαν στη μετακίνηση προς τη νέα αγορά. Όμως δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς το χαρακτήρα της πρώιμης οικοδομικής δραστηριότητας στο χώρο που αργότερα θα αποτελέσει το κέντρο βάρους της αθηναϊκής πολιτείας.

δ) Οι προκαταλήψεις, και κάτι τέτοιο είναι λογικό και αναμενόμενο, διέπουν συχνά ερευνητικές προσεγγίσεις της εποχής μας, προκειμένου να αποδειχθεί κάτι που έχει *a priori* διαποτίσει την πεποίθηση των μελετητών: Η εξέλιξη προς τη δημοκρατία θεωρήθηκε ως εξέλιξη προς μια μεγαλοπρεπέστερη αγορά³⁰, κελύφη συνδέθηκαν

²⁴ Robertson 1998, 286. Επιπλέον, αν ο Παυσανίας είχε επιλέξει να μεταβεί από την κλασική στη Ρωμαϊκή αγορά, πιθανότατα θα είχε ακολουθήσει την επιμελημένη οδό που συνέδε τους δύο χώρους, μέσω της πύλης της Ιππομαχίας, και όχι το δρόμο από την Ποικίλη Στοά, το τελευταίο μνημείο που περιγράφει στην κλασική αγορά.

²⁵ Robertson 1992, 46-48. Ο Robertson προσθέτει ότι η αναφορά του ποιητή του 5ου αι πΧ Μελάνθιου στο έργο του Πολύγνωτου στην Κεκροπίαν ἀγοράν (Πλούταρχος, Κίμων 4.5-6) μπορεί μόνο να γίνει κατανοητή αν ταυτιστεί η αγορά του Κέκροπα με την αρχαία αγορά, όπου ο Πολύγνωτος είναι γνωστό ότι εργάστηκε επί Κίμωνα στη διακόσμηση του Θησείου και του Ανακείου

²⁶ Shear 1994, 228 n.26. Την ίδια εκδοχή παραθέτει και ο Αθήναιος (13.569d), στηριζόμενος στη μαρτυρία του Νικάνδρου και του ποιητή της Νέας Κωμωδίας Φιλήμονα (4ος αι πΧ).

²⁷ Shapiro 1996, 130-131

²⁸ Shear 1994, n.26 και σχετική βιβλιογραφία για τις «διπλές» λατρείες

²⁹ Στην εποχή του Απολλόδωρου η επίκληση Πάνδημος αφορούσε περισσότερο στη διευρυμένη συμμετοχή σε δημόσια αξιώματα και δεν σχετίζόταν με την έννοια του αγείρεσθαι (Robertson 1992, 49-51). Για τον Robertson η αρχική λατρεία της Πανδήμου πιθανόν διεξαγόταν στο σπήλαιο του Έρωτα και της Αφροδίτης, στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης και δυτικά της ΒΑ πρόσβασης στο βράχο. Ο Δοντάς (1983, 63) θεωρεί ότι ο Απολλόδωρος μπέρδεψε στην ουσία τα δύο ιερά.

³⁰ Wycherley 1962, 52

αβίαστα με προσωπικότητες του αθηναϊκού πολιτικού βίου (για παράδειγμα το «πρώιμο βουλευτήριο» της κλασικής αγοράς με τον Σόλωνα), και τοπογραφικές αναφορές ερμηνεύθηκαν υπό το πρίσμα της δεσπόζουσας ανασκαφικά θέσης: Το Λεωκόρειον, η Ηλιαία, ο «Δρόμος» και η Ορχήστρα, ο βωμός του Διός Αγοραίου, είναι μερικά μόνο από τα σημεία που θεωρήθηκε αυτονόητο ότι ανήκουν στην κλασική αγορά, πράγμα που δεν επιβεβαιώνεται με σαφήνεια από τα υπάρχοντα ευρήματα και την αρχαία γραμματεία³¹.

Υπάρχει κάποιο κτίσμα με το οποίο μπορεί με βεβαιότητα να συνδεθεί η παλαιά αγορά της Αθήνας; ο χώρος που συγκεντρωνόταν αρχικά ο δήμος για τις συνελεύσεις του γειτνιάζε με τις έδρες των αρχόντων του; και αν ναι, η εμπορική δραστηριότητα ήταν σύμφυτη χωροταξικά με την πολιτική; για τα ερωτήματα αυτά υπάρχουν πολλές απαντήσεις και καμία, όχι πάντα αυτονόητες. Αρκούμαι στη χρήση του όρου «κέντρο της πόλης» αρχικά, ελπίζοντας να φανεί στο τέλος ότι για τέσσερις τουλάχιστον αιώνες το κέντρο της Αθήνας ήταν οι αγορές της.

³¹ Για το Λεωκόρειο στην κλασική αγορά βλ. Thompson 1978, 101-102, ενώ ο Robertson (1992, 99-105) το τοποθετεί στον Κεραμεικό. Για την Ηλιαία, που πριν από τα μέσα του 4ου αιώνα υποδηλώνει πιθανότατα το συνολικό σύστημα λαϊκών δικαστηρίων, βλ. Boegehold 1995, 5, 17-20, nos. 114, 123, 130-13 8. Για την ερμηνεία του δρόμου ως συγκεκριμένου στοιχείου της κλασικής αγοράς και μόνο, βλ. Miller 1995, 216-218 και για την Ορχήστρα, ό.π, 218-219. Την πρόταση ταύτισης του βωμού του Αγοραίου Διός με το βωμό του Ελέους κάνει ο Robertson (1992, 51-54)

A. ΤΟ ΑΡΧΑΪΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

1. Πρυτανείο

Αμέσως μετά από το ιερό της Αγλαύρου, ο Παυσανίας συνεχίζει την περιήγησή του (1.18.3): *πλησίον δὲ πρυτανεῖόν ἐστιν, ἐν ᾧ νόμοι τέ οἱ Σόλωνός εἰσι γεγραμμένοι.* Μετά από την επιβεβαίωση της θέσης του Αγλαυρείου στις ανατολικές υπώρειες του βράχου της Ακρόπολης, το Πρυτανείο πρέπει να αναζητηθεί βορειοανατολικά ή ανατολικά της Ακρόπολης και κοντά σε αυτήν.

Υπάρχει όμως και μια περαιτέρω τοπογραφική ένδειξη. Ο Παυσανίας μετακινείται από το Πρυτανείο ἐς τὰ κάτω τῆς πόλεως για να περιηγηθεί στην ανατολική πλευρά της Αθήνας. Κατόπιν επιστρέφει στο Πρυτανείο και ξεκινά την περιγραφή της διαδρομής του προς το θέατρο του Διονύσου (1.20.1): *"Εστι δὲ ὁδὸς ἀπὸ τοῦ πρυτανείου καλουμένη Τρίποδες.* Τα κατάλοιπα χορηγικών μνημείων που εκτείνονται μεταξύ της σύγχρονης οδού Τριπόδων αρ.38 και αρ.28, καθώς και η επιγραφή του επιμελητή των Πρυτάνεων, που αποκαλύφθηκαν σε σχέση με τον αρχαίο δρόμο³², οδηγούν στην τοποθέτηση του Πρυτανείου κάπου μεταξύ της βυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Νικολάου Ραγκαβά και της οδού Θέσπιδος, σε κοντινή απόσταση από την επιγραφή του ιερού της Αγλαύρου³³ [εικ.2-5, πίν.Ι].

Το Πρυτανείο αποτέλεσε κατ' αρχήν την πρωιμότερη έδρα πολιτικής διακυβέρνησης μετά το «συνοικισμό» της Αθήνας από τον Θησέα, όπως διηγείται ο Θουκυδίδης (2.15.2):

ἐπειδὴ δὲ Θησεὺς ἐβασίλευσε, γενόμενος μετὰ τοῦ ξυνετοῦ καὶ δυνατός, τά τε ἄλλα διεκόσμησε τὴν χώραν καὶ καταλύσας τῶν ἄλλων πόλεων τά τε βουλευτήρια καὶ τὰς ἀρχὰς ἐς τὴν νῦν πόλιν οὖσαν, ἐν βουλευτήριον

³² Βλ. σημ. 14 και 20

³³ Για τη θέση του Πρυτανείου: Robertson 1986, 160, Miller 1978, 42-49, Rhodes 1993, 103-104. Ο Miller (1995, 211, fig.1) συσχετίζει το Πρυτανείο με τμήμα του υστερορωμαϊκού τείχους της πόλης, το οποίο φαίνεται να τέμνει το δυτικό πέρας της σύγχρονης (και της αρχαίας) οδού Τριπόδων. Ο Lippolis (1995, 58-59) αναγνωρίζει το Πρυτανείο στα κατάλοιπα μνημειακού τετράγωνου κτίσματος με υστεροκλασικές και μεταγενέστερες επισκευές που βρέθηκε στην οδό Θέσπιδος, κάτω από το Αγλαύρειο (βλ. και Dontas 1983, 62, n.3). Ακόμα πιο ανατολικά, μεταξύ του Διονυσιακού Θεάτρου και της ΝΑ γωνίας του βράχου της Ακρόπολης, και στη θέση του Ωδείου του Περικλή, τοποθετεί το Πρυτανείο ο Καλλιγάς (1994, 25-30), άποψη που δεν έχει τύχει μέχρι στιγμής μεγάλης απήχησης

ἀποδείξας καὶ πρυτανεῖον, ξυνώκισε πάντας, καὶ νεμομένους τὰ αὐτῶν ἐκάστους, ἅπερ καὶ προτοῦ, ἡνάγκασε μίᾳ πόλει ταύτη χρῆσθαι³⁴.

Στο Πρυτανείο ἔδρευε ο Επώνυμος ἀρχῶν προτού μεταφερθούν οι ἔδρες των αρχόντων στην περιοχή της κλασικής αγοράς³⁵. Το Πρυτανείο μπορεί να ιδρύθηκε με αφορμή το αξίωμα του Επωνύμου ἀρχοντα. Εξίσου πιθανό φαίνεται όμως να χρησίμευε αρχικά ως ἔδρα του ἀρχοντα Βασιλέα, ο οποίος στη συνέχεια υποσκελίστηκε στο γειτονικό Βουκολείο³⁶.

Στο Πρυτανείο, σύμβολο κάθε πόλης, διατηρούνταν ἀσβεστη η κοινή εστία της³⁷. Σε αυτήν θυσίαζαν από τους κλασικούς χρόνους οι αθηναίοι ἐφηβοι κατά την εγγραφή τους στους καταλόγους των πολιτών³⁸ και από αυτήν ξεκινούσαν οι ἀποικοι προς νέες πατρίδες³⁹, αλλά και ορισμένες θρησκευτικές πομπές: παλαιότερες, προς συγκεκριμένα ιερά του Απόλλωνα⁴⁰ και της Άρτεμης στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, και μια νεότερη, προς το ιερό της Θράκισσας Βενδίδος στον Πειραιά⁴¹.

Πλείστες επιγραφικές μαρτυρίες κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων παρέχουν πληροφορίες για το ἔθιμο της επίσημης υποδοχής και ψυχαγωγίας στο πρυτανείο με δημόσια δαπάνη, μία από τις ύψιστες τιμές που πρόσφερε κάθε ελληνική πόλη σε μεμονωμένα ἄτομα⁴². Τρεις κατηγορίες γευμάτων παρέχονταν, τα ξένια (για τους επίσημους καλεσμένους και πρέσβεις), το δειπνον (για τους αθηναίους πολίτες) και η σίτησις, ρύθμιση που στην Αθήνα των κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων προέβλεπε να γευματίζουν μόνιμα στο Πρυτανείο διάφορα πρόσωπα (ιερείς, αθλητές, σημαντικοί στρατηγοί, απόγονοι διακεκριμένων γενών) που η πολιτεία επιθυμούσε να τιμήσει⁴³.

Μία ακόμα ενδιαφέρουσα παράμετρος εξετάζεται από τον Miller, καθώς φαίνεται πως στους κλασικούς χρόνους υπήρχε πρόβλεψη σίτισης με δημόσια δαπάνη για ορισμένες κατηγορίες πληττομένων πολιτών, αλλά και χρηματοδότησης απόρων μέσω οικονομικών διακανονισμών με το Πρυτανείο⁴⁴.

³⁴ Για την απόδοση του Πρυτανείου στο Θησέα, Πλούταρχος, Θησεύς 24.3, Πολυδεύκης, 9.40, Σούδα, λ. πρυτανείον, Σχολ. Θουκυδίδη 2.15.2. Ωστόσο, κανένα Βουλευτήριο δεν μαρτυρείται στην περιοχή ανατολικά της Ακρόπολης, και ο Robertson υποθέτει ότι θα υπήρχε ένας χώρος για τη Βουλή στο ίδιο το Πρυτανείο (1992, 83, όπου σημειώνει και ομοιότητες Πρυτανείου – Βουλευτηρίου) ή δίπλα σε αυτό (υπαίθριος);, στηριζόμενος στην αναλογία με την πληροφορία του Ηροδότου (1.170.3) ότι ο Θαλής, όταν θέσπισε κοινή ἔδρα πολιτικής εξουσίας στην Ιωνία, εγκαθίδρυσε ένα μόνο Βουλευτήριο (1998, 298, n.74).

³⁵ Αριστοτέλης, Αθ. Πολ. 3.5

³⁶ Robertson 1998, 298, n.71. Ο Βασιλεύς, πάντως, διατηρούσε την αρχή της προεδρίας σε υποθέσεις φόνου που δικάζονταν στο Πρυτανείο.

³⁷ Πίνδαρος, Νεμεόνικοι, XI.I, Miller 1978, nos. A 227, 228, 233, 448, 465

³⁸ IG II², 1006: 6-7, 1008: 5, 1011: 5, 1028: 5-6, 1042: 2-4. Τουλάχιστον από τους ελληνιστικούς χρόνους, οι ἐφηβοι, μετά τη θυσία, έκαναν ένοπλοι πομπή προς το ιερό της Αρτέμιδος Αγροτέρας (Miller 1978, nos. A 196-202).

³⁹ Ηρόδοτος, 1.146.2, Miller 1978, nos. A 257, 258

⁴⁰ Πρόκειται για την εαρινή Πομπή προς το Δελφίνιον, και τα φθινοπωρινά Πιανέψια, πιθανόν προς το Πύθιον, εορτές που συνδέονται με την ανάμνηση της βοήθειας του Απόλλωνα προς το Θησέα πριν αποπλεύσει για την Κρήτη (IEE, τόμ. Γ2, 258, 268-269, Robertson 1998, 299, n.76)

⁴¹ Shear 1994, n.16, Robertson 1998, 299, n.75 (Για τα ιερά της Βενδίδος και της Αρτέμιδος Αγροτέρας)

⁴² Agora III, 173-174, Miller 1978, 4-13, Schmitt-Pantel 1980, 55-68

⁴³ Agora III, n. 567, Σχολ. Θουκυδίδη 2.15.2: 'πρυτανεῖά τε': πρυτανεῖόν ἐστιν οἶκος μέγας, ἔνθα αἱ σπῆσις ἐδίδοντο τοῖς πολιτευομένοις. Η απονομή τιμών σε ευεργέτες της πόλης ή πολιτικά πρόσωπα (πχ στρατηγούς) ξεκίνησε επί Περικλή και διήρκεσε περίπου έναν αιώνα (Osborne 1981, 157, 170).

⁴⁴ Miller 1978, 19-20, nos. A 18, 215, 216, 59, 146. Ενδεικτικό είναι το ψήφισμα του έτους 403/2 π.Χ που ρύθμιζε την τύχη των ορφανών των πολιτών που είχαν δολοφονηθεί υπό το καθεστώς

Στο Πρυτανείο της Αθήνας ήταν στημένοι και οι ἄξονες, που διατηρούσαν γραμμένους τους νόμους του Σόλωνα, και οι οποίοι παρέμεναν άθικτοι μέχρι το 190 πΧ, όταν περιγράφηκαν από τον Πολέμωνα από το 1λιο⁴⁵. Στις αρχές του 2ου αιώνα μΧ ο Πλούταρχος είδε μόνο λείψανα μικρά των αξόνων⁴⁶, ενώ αναφέρεται σε αυτούς και ο Παυσανίας (1.18.3). Στο ιδιότυπο αυτό «μουσείο της πόλης», φαίνεται ότι εξέθεταν αργότερα προτομές και ανδριάντες σημαντικών ιστορικών ή και συμβολικών για τη ζωή της κοινότητας μορφών: μαρτυρούνται αγάλματα του Δημοσθένη και του Δημοχάρη, του Αυτόλυκου, του Μιλιτιάδη και του Θεμιστοκλή, της Εστίας και της Ειρήνης⁴⁷.

Στο Πρυτανείο λειτουργούσε επίσης και ένα αρκετά παλαιό δικαστήριο. Δύο κατηγορίες δικών πραγματοποιούνταν, όσες αφορούσαν στην καταδίκη δολοφόνων⁴⁸ και όσες αφορούσαν στην καταδίκη ἀψυχών αντικειμένων ή αγνώστων προσώπων που είχαν προκαλέσει το θάνατο⁴⁹. Ο Πολυδεύκης συνδέει τις παραπάνω περιπτώσεις, κοινός παρονομαστής των οποίων ήταν η ανθρωποκτονία και η εκδίκασή της από τους Φυλοβασιλείς⁵⁰, τους αρχηγούς των τεσσάρων ιωνικών φυλών που απάρτιζαν το κοινωνικό σώμα πριν από τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη. Μεταγενέστερες αναφορές σε ένα δικαστήριο κοντά στο Πρυτανείο με την ονομασία Ἐπάλξεις ή Ἐπαλξίς, φαίνεται ότι υποδηλώνουν την ύπαρξη προσκτίσματος στο Πρυτανείο, με σκοπό τη στέγαση του δικαστικού σώματος⁵¹.

Στο παρελθόν, και σύμφωνα με την αρχή ότι παρόμοιες λειτουργίες δύο κτιρίων απαιτούν και παρόμοιες μορφές, το πρυτανείο γινόταν αντιληπτό μορφικά ως κυκλικό κτίσμα: η μυκηναϊκή εστία – που παραλληλίστηκε με την εστία του πρυτανείου – ήταν κυκλική, όπως και το «παράρτημα» του αθηναϊκού Πρυτανείου, η Θόλος, όπως επίσης και ο ρωμαϊκός ναός της Vesta, της ελληνικής Εστίας⁵². Μετά την αποκάλυψη των κτισμάτων στη Λατώ και την Ολυμπία η θεωρία αυτή εγκαταλείφθηκε⁵³, όπως άλλωστε και η αντίληψη της ομοιότητας του πρυτανείου με το μυκηναϊκό μέγαρο, «τεκμήριο» μιας αδιάσπαστης συνοχής της επίσημης αρχιτεκτονικής από τους προϊστορικούς στους ιστορικούς χρόνους.

των Τριάκοντα, και που αναφέρει παροχές από το Πρυτανείο όπως συνέβαινε και στην περίπτωση των ορφανών πολέμου (Miller, ο.π., π. A 59)

⁴⁵ Αρποκρατίων, λ. ἄξονι. Σύμφωνα με τον Αναξιμένη (Αρποκρατίων, Σούδα, ο κάτωθι νόμος), τοὺς ἄξονας καὶ τοὺς κύρβεις ἄνωθεν ἐκ τῆς ἀκροπόλεως εἰς τὸ βουλευτήριον καὶ τὴν αγορὰν μετέστησεν Ἐφιάλτης. Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι οι ἄξονες και οι κύρβεις ήταν στημένοι στην Ακρόπολη από την αρχή (Stroud 1979, 12-13, 41-44), μακριά από το χώρο ελέγχου της εφαρμογής των νόμων από τους άρχοντες της πόλης (Robertson 1986, 153-157), μπορεί όμως να μεταφέρθηκαν εκεί για επισκευές μετά τα περσικά και στη συνέχεια να τοποθετήθηκαν στην αρχική θέση τους, δηλαδή στο Πρυτανείο και τη Βασίλειο Στοά αντίστοιχα (Shear 1994, 240-241)

⁴⁶ Πλούταρχος, Σόλων 25.1: κατεγράφησαν εἰς ξυλίνους ἄξονας ἐν πλαισίοις περιέχουσι στρεφομένους, ὃν ἔπι καθ' ἡμᾶς ἐν πρυτανείῳ λείψαντα μικρά διεσώζετο.

⁴⁷ Παυσανίας, 1.18.3, Πλούταρχος, Βίοι δέκα ρητ., 847d,e, Miller 1978, nos. A 173, 262, 221

⁴⁸ Ανδοκίδης 1.78, Πλούταρχος, Σόλων, 19.3.

⁴⁹ Δημοσθένης 23.76, Παυσανίας 1.28.10-11. Ο δράστης της ανθρωποκτονίας αποκλείεται από τα ιερά και τη γη της Αττικής με επίσημη διατύπωση της απόφασης από τον Βασιλέα μέσω του κήρυκα (Shear 1994, 244, Boegehold 1995, 50)

⁵⁰ Πολυδεύκης 8.120

⁵¹ Μέγ.Ετυμ., λ. Ἐπαλξίς, Bekker, Anecd. Gr. 1.243.16-18, όπου καταγράφεται η μαρτυρία του Λιβάνιου (4ος αι μΧ): Ἐπάλξεις: ἔξοχαὶ τειχῶν προμαχῶνες, ἀψίς. ἔστι δὲ καὶ δικαστήριον τῶν φονικῶν, ἥκοδόμηται δὲ πρὸς τῷ πρυτανείῳ. Η μαρτυρία είναι αρκετά μεταγενέστερη και όχι ιδιαίτερα αξιόπιστη. Επιπλέον, δεν συνεπάγεται την ύπαρξη δεύτερου δικαστηρίου στην περιοχή του Πρυτανείου, πέρα από την ήδη καταγεγραμμένη (Miller 1978, 18-19)

⁵² Για τις παλαιότερες απόψεις, Miller 1978, 25-26, π.2

⁵³ Charbonneau 1925, 159-175

Σύμφωνα με τον Miller⁵⁴, ο οποίος προσπάθησε να συγκεντρώσει κάποιους κανόνες που να διέπουν την κατασκευή και σχεδίαση του πρυτανείου εν γένει, αυτό αποτελείται από δύο κύρια διαμερίσματα, ένα για τις συνεστιάσεις και ένα για τη φύλαξη της εστίας της πόλης, έναν υπαίθριο χώρο εν είδει αυλής, ίσως με προθάλαμο σύνδεσης με το κύριο τμήμα, και υποδεέστερους βοηθητικούς χώρους, όπου θα φυλασσόταν η σκευή για τις συνεστιάσεις, πιθανόν τα μέτρα και τα σταθμά της πόλης – μόνο με βάση την αναλογία με τη μεταγενέστερη Θόλο – και άλλα κινητά αντικείμενα. Το κτίσμα θα ήταν επιμελημένης κατασκευής και θα βρισκόταν κοντά στην αγορά της πόλης, ή μέσα σε αυτήν.

Ακολουθώντας το γενικό σχήμα του Miller, στο αθηναϊκό Πρυτανείο θα πρέπει να εντοπιστούν κάποια στιγμή η εσχάρα της Εστίας, ίχνη από τράπεζες και κλίνες⁵⁵, και ενδεχομένως λείψανα από τα γλυπτά που κάποτε κοσμούσαν το χώρο του. Όλα αυτά τα στοιχεία δεν έχουν μέχρι στιγμής επαληθευτεί ανασκαφικά, και το ζήτημα της κάτοψης και διάταξης των χώρων παραμένει άλυτο. Εξάλλου, ο λόγος που τόσο λίγα πρυτανεία έχουν ταυτιστεί στον ελληνικό χώρο είναι ίσως ότι ο τύπος δεν ήταν στην πραγματικότητα εντυπωσιακός ή χαρακτηριστικός, και μπορεί να μη διέφερε από την απλή οικία⁵⁶.

Με βάση το χωρίο του Αριστοτέλη, η χρονολογία της νομοθεσίας του Δράκοντα (621 πΧ) θα μπορούσε να θεωρηθεί ως terminus ante quem για την κατασκευή του Πρυτανείου. Ο Θουκυδίδης (2.15) περιγράφει την εικόνα της πόλης πριν από το «συνοικισμό» του Θησέα ως εξής:

τὸ δὲ πρὸ τοῦ ἡ ἀκρόπολις ἡ νῦν οὖσα πόλις ἦν, καὶ
τὸ ὅπ' αὐτὴν πρὸς νότον μάλιστα τετραμμένον

Πράγματι, ίχνη νεκροταφείων των γεωμετρικών χρόνων εντοπίστηκαν δυτικά, βόρεια και νότια της Ακρόπολης, μέχρι τα όρια της κλασικής πόλης, όχι όμως και στην περιοχή που βρίσκεται αμέσως νότια, νοτιοανατολικά και ανατολικά της Ακρόπολης, μέχρι τις όχθες του Ιλισού⁵⁷. Αν δεχτεί κανείς ότι η εποχή του «συνοικισμού» συνδέεται με την πληθυσμιακή αύξηση και επέκταση της πόλης προς το βορρά ήδη από το β' μισό του 8ου αιώνα, είναι πιθανόν να ιδρύθηκε τότε και το πρώτο διοικητικό κέντρο, απόρροια της συνένωσης μικρότερων κοινοτήτων υπό ενιαία ολιγαρχική εξουσία⁵⁸.

Τελευταία αναφορά στο Πρυτανείο ως εν ενεργείᾳ χώρο σίτισης γίνεται σε επιγραφή των μέσων του Ζου αιώνα μΧ⁵⁹, και φαίνεται ότι υπέστη τις συνέπειες της εισβολής των Ερούλων στην Αθήνα το 267, αφού στο εξής αναφέρεται μόνο σε σχολιαστές και λεξικογράφους. Ενδέχεται το Πρυτανείο να υπέστη μετασκευές στη διάρκεια της μακρόχρονης ιστορίας του, μετά από σεισμό που το κατέστρεψε το 426 πΧ⁶⁰, στην εποχή του Δημητρίου Φαληρέα⁶¹, καθώς και μετά από την επιδρομή του Σύλλα (86 πΧ)⁶².

⁵⁴ Miller 1978, 27-37, 128-131

⁵⁵ Αναφορά σε κλίνες και τράπεζα γίνεται και από τον Ηρόδοτο (6.139)

⁵⁶ Hansen & Fischer-Hansen 1994, 36-37. Με εξαίρεση μια μαρτυρία του Ηροδότου (3.57.4) για το Πρυτανείο της Σίφνου την εποχή του Θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς (τοῖσι δὲ Σιφνίοισι ἦν τότε ἡ ἄγορὴ καὶ τὸ πρυτανεῖον Παρίω λίθῳ ἡσκημένα), δεν υπάρχει άλλη ένδειξη ότι το αρχαϊκό και κλασικό πρυτανείο ήταν πολυτελής κατασκευή.

⁵⁷ Morris 1987, 228-233, fig.61

⁵⁸ Miller 1978, 52-53

⁵⁹ IG II², 2773.12 (Miller 1978, n. A 239)

⁶⁰ Breton 1968, 261, Lippolis 1995, 59,65

⁶¹ Παπαχατζής 1974, 268

⁶² Χαρακτηριστικό είναι ότι οι έφηβοι, για κάποιο χρονικό διάστημα μετά την καταστροφή του Σύλλα, δεν θυσίαζαν στο Πρυτανείο όπως συνήθιζαν (Miller 1978, 54)

2. Έδρες αρχόντων πλησίον του Πρυτανείου

Κοντά στο Πρυτανείο διαμορφώθηκε ένας πυρήνας πρώιμων πολιτικών «γραφείων», τα οποία ο Αριστοτέλης (Αθ. Πολ. 3.5) ανάγει επίσης στην εποχή πριν από τη νομοθεσία του Δράκοντα:

Ἵσαν δ' οὐχ ἄμα πάντες οἱ ἐννέα ἄρχοντες, ἀλλ' ὁ μὲν βασιλεὺς εἶχε τὸ νῦν καλούμενον *Βουκολεῖον*, πλησίον τοῦ πρυτανείου (σημεῖον δέ· ἔπι καὶ νῦν γὰρ τῆς τοῦ βασιλέως γυναικὸς ἡ σύμμειξις ἐνταῦθα γίνεται τῷ Διονύσῳ καὶ ὁ γάμος), ὁ δὲ ἄρχων τὸ πρυτανεῖον, ὁ δὲ πολέμαρχος τὸ Ἐπιλύκειον (ὅ πρότερον μὲν ἐκαλεῖτο πολεμαρχεῖον, ἐπεὶ δὲ Ἐπίλυκος ἀνωκοδόμησε καὶ κατεσκεύασεν αὐτὸ πολεμαρχῆσας, Ἐπιλύκειον εκλήθη), θεσμοθέται δ' εἶχον τὸ θεσμοθετεῖον. Ἐπὶ δὲ Σόλωνος ἅπαντες εἰς τὸ θεσμοθετεῖον συνῆλθον.

Εκτός από τα κελύφη που απαριθμεί ο Αριστοτέλης, ο Πολυδεύκης αναφέρει δίπλα στο Βουκολεῖον και το Βασίλειον, στο οποίο συνέρχονταν οι Φυλοβασιλείς⁶³. Ισως να βρισκόταν κοντά και το Βουζύγιον, ο χώρος του ιερού «βουζύγειου αρότου»⁶⁴, αν και

⁶³ Πολυδεύκης, 8.111. Η εγγύτητα του Βασιλείου προς το Πρυτανείο πιστοποιείται και από το γεγονός ότι οι Φυλοβασιλείς διεξήγαγαν ορισμένες δίκες στο Πρυτανείο (βλ. σημ.49). Το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης δεν αναφέρεται στο Βασίλειον, και η έκφραση τὸ νῦν καλούμενον *Βουκολεῖον*, υποδηλώνουν κατά τον Rhodes (1993, 103) ότι το Βουκολείο ταυτίζεται με το Βασίλειο και ενδεχομένως αποτελεί μετονομασία του. Ο Robertson (1992, 80-81) πιστεύει ότι το Βασίλειο ήταν ανεξάρτητη έδρα και πιθανόν οι Φυλοβασιλείς να αναφέρονταν στη χαμένη αρχή της Ἀθηναίων Πολιτείας ως στοιχείο της ανακατανομής του πληθυσμού της Αττικής από τον Θησέα

⁶⁴ Rhodes 1993, 103, Shear 1994, 228. Ο συμβολικός ιερός αρότος πρέπει να γινόταν κάπου «υπό την Ακρόπολιν» (Πλούταρχος, Γαμ. παραγγ. 42), όπου ένας Βουζύγης όργωνε οδηγώντας ζεύγος βιών στα πλαίσια των εορτών που τελούνταν κάθε χρόνο πριν αρχίσει το όργανα των χωραφιών στην Αθήνα και την Ελευσίνα (Παπαχατζής 1974, 240-241, σημ.5).

συνήθως τοποθετείται νοτιοδυτικά της Ακρόπολης, κοντά στο ιερό της Δήμητρας Χλόης⁶⁵.

Στο Βουκολείο έδρευε ο άρχων Βασιλεύς, επιφορτισμένος με θρησκευτικά καθήκοντα και επικεφαλής του αθηναϊκού ιερατείου, προτού μεταφερθεί στη Βασίλειο Στοά. Η σύμμειξης και ο ιερός γάμος μεταξύ της βασιλίννας και του Διονύσου-βασιλέα γινόταν κατά τελετουργικό τρόπο την κύρια ημέρα των Ανθεστηρίων, τους Χόες⁶⁶. Ο Miller συνέδεσε με το Βουκολείον τμήμα ελληνιστικού αναγλύφου που βρέθηκε εντοιχισμένο σε εκκλησία στην περιοχή του Πρυτανείου, και που φέρει περίγραμμα ταύρου⁶⁷. Ο Διόνυσος απαντά στις λογοτεχνικές πηγές και ως ταυρόμορφος/ταυροφυής θεός, τουλάχιστον μία φορά αποκαλείται Βουκολίων, και μέσω του ιερού γάμου συνδέεται με το Βουκολείο, που μπορεί να θεωρηθεί επιπλέον ως χώρος λατρείας του⁶⁸.

Μία μαρτυρία του Αθήναιου για τη βουκολία, που εδώ σημαίνει είτε την ιερή αγέλη είτε ένα σύνολο προμηθειών για την τέλεση εορτών, οδηγεί τον Robertson στην υπόθεση ότι το Βουκολείον ήταν αντίστοιχα ο χώρος όπου τοποθετούνταν τα ιερά σφάγια ή οι προμήθειες για θυσίες και εορτές, και ότι ο Βασιλεύς ήταν υπεύθυνος για την ομαλή λειτουργία τέτοιων τελετουργιών⁶⁹.

Ο Αριστοτέλης λέει ότι το Επιλύκειο, που παλαιότερα καλούνταν πολεμαρχεῖον, ονομάστηκε έτσι από κάποιον πολέμαρχο Επίλυκο που ανακαίνισε το κτίσμα. Ωστόσο, μια σημείωση σε μεταγενέστερο λεξικό, που αντιγράφει τον Αριστοτέλη, αναφέρει ότι ο Πολέμαρχος προέδρευε ἐν λυκείῳ⁷⁰, κάτι αναμενόμενο μιας και το Λύκειο ήταν κυρίως χώρος στρατιωτικής εκγύμνασης των νέων. Η σχέση του Πολεμάρχου με τη στρατιωτική εκπαίδευση είναι προφανής⁷¹, επομένως η αναφορά του Αριστοτέλη στο όνομα Επίλυκος φαίνεται αναληθής⁷². Το Επιλύκειο, όμως, περισσότερο από μια τοπογραφική σχέση με κάποιο Λύκειο, όπως αυτή καταγράφεται στη σημείωση του λεξικογράφου, δηλώνει ότι ο Πολέμαρχος ήταν επικεφαλής του Λυκείου, ἐπὶ λυκείῳ. Η έδρα του θα βρισκόταν κοντά στο Πρυτανείο και κοντά στους υπόλοιπους άρχοντες, ανεξαρτήτως της θέσης του Λυκείου⁷³.

Τους θεσμοθέτες τους αναφέρει ο Αριστοτέλης ως σώμα που προϋπήρχε του Σόλωνα και πιθανόν της νομοθεσίας του Δράκοντα, όμως σε αυτή την περίπτωση το έργο τους δεν θα μπορούσε να είναι νομοθετικό, όπως δηλώνεται στην Αθηναϊκή Πολιτεία⁷⁴. Ο όρος αναφέρεται τον 4ο αιώνα στους υπευθύνους των δικαστηρίων και η σχέση τους με τους νόμους ήταν, μετά τα τέλη του 5ου αιώνα, κατά βάση ελεγκτική⁷⁵. Δεν είναι γνωστή η ακριβής αρμοδιότητα των θεσμοθετών στους πρώιμους χρόνους, έχει όμως υποτεθεί ότι ο όρος θέσμια σήμαινε «δίκες» ιδιωτικών υποθέσεων⁷⁶, ή ότι ο

⁶⁵ Miller 1970, 230

⁶⁶ Rhodes 1993, 104-105: Η σύμμειξης δεν δηλώνει τη συνουσία αλλά την τελετουργική συνεύρεση των μελλονύμφων πριν από το γάμο. Για τις πομπές της ημέρας των Χοών, από το Φάληρο στο Λημναίο και από το Λημναίο στο Βουκολείο, βλ. Παπαχατζής 1974, 268

⁶⁷ Miller 1970, 227-231

⁶⁸ ί.π., 230-231

⁶⁹ Αθήναιος, 6.235c, Robertson 1986, 163 n.35

⁷⁰ Σούδα, λ. αρχων, Bekker, *Anecd.Gr.* 1.449

⁷¹ Ο Πολέμαρχος συνδέεται με το Λύκειο και στο αἶπον που παραθέτει ο Κλείδιμος για τα Βοηδρόμια, όπου ο Θησέας – ως εικονικός Πολέμαρχος – θυσιάζει στον Φόβο πριν από τη μάχη με τις Αμαζόνες και διοικεί τη δεξιά πτέρυγα του στρατού, αυτήν που τοπογραφικά ανήκει στην περιοχή νοτιοανατολικά της Ακρόπολης, στο Λύκειο (Πλούταρχος, Θησεύς, 18.2-5, FGrH 323 F 18).

⁷² Rhodes 1993, 105

⁷³ Robertson 1986, 162-163 και n.33, όπου συνδέεται ο Πολέμαρχος με τα Βοηδρόμια.

⁷⁴ 3.4: Θεσμοθέται δὲ πολλοῖς ὕστερον ἔτεσιν ἡρέθησαν, ἥδη κατ' ἐνιαυτὸν αἰρουμένων τὰς ἀρχάς, ὅπως ἀναγράψαντες τὰ θέσμια φυλάπτωσι πρός τὴν τῶν ἀμφισβητούντων κρίσιν.

⁷⁵ Rhodes 1993, 102

⁷⁶ Ostwald 1969, 12-20

Αριστοτέλης αντλεί στοιχεία για το αρχικό έργο τους από κάπτοιο νόμο του Δράκοντα ή του Σόλωνα που όριζε να τηρούν οι θεσμοθέτες το καθήκον αυτό «όπως και πριν»⁷⁷.

Ο Αριστοτέλης φαίνεται ότι γνώριζε ένα Θεσμοθετείο σύγχρονο με τα υπόλοιπα πρώιμα πολιτικά «γραφεία», πιθανόν κοντά σε αυτά. Επί Σόλωνα και οι εννέα άρχοντες συνήλθαν κατά τον Αριστοτέλη στο Θεσμοθετείο, και συνεδρίαζαν σε αυτό ακόμα και στην εποχή του. Πράγματι, υπάρχουν μαρτυρίες για κοινές συνεδρίες των αρχόντων στους μεταγενέστερους χρόνους⁷⁸, αλλά αναφέρονται μάλλον σε αντίστοιχο χώρο στην κλασική αγορά. Υπήρχαν, λοιπόν, στην Αθήνα, ένα αρχαϊκό και ένα μεταγενέστερο, κλασικό Θεσμοθετείο; Ο Robertson θεωρεί ότι η απόδοση του ενιαίου Θεσμοθετείου στο Σόλωνα αποτελεί προσωπική πεποίθηση και αναχρονισμό του Αριστοτέλη⁷⁹ ενώ από τους δύο σωζόμενους στις πηγές τύπους, θεσμοθετείον και θεσμοθέσιον, αποδίδει τον πρώτο στο νεώτερο και τον δεύτερο στο παλαιότερο κτίσμα της πόλης⁸⁰.

Για το Βασίλειο, ο Πολυδεύκης (8.111) αναφέρει: οἱ δὲ φυλοβασιλεῖς ἐξ εὐπατριδῶν δ' ὄντες μάλιστα τῶν ἱερῶν ἐπεμελοῦντο, συνεδρεύοντες ἐν τῷ βασιλείῳ. τῷ παρὰ τὸ βουκολεῖον. Οι Φυλοβασιλείς δραστηριοποιούνταν σε αρκετές εορτές της πόλης, όχι μόνο στους αρχαϊκούς αλλά και στους κλασικούς χρόνους, με σημαντικότερη τα Συνοίκια, στα οποία οι Αθηναίοι συγκεντρώνονταν ένοπλοι και θυσίαζαν, κατά την ύστερη – αιτιολογική – παράδοση, σε ανάμνηση του «συνοικισμού» των αγροτικών κοινοτήτων της Αττικής στην πόλη των Αθηνών από τον Θησέα, στην πραγματικότητα όμως για να δείξουν τη δύναμη και την ενότητα της Αττικής, ενότητα που πραγματοποιήθηκε με τη συνένωση των ισχυρών φρατριών της πρώιμης αρχαϊκής εποχής⁸¹.

Η ακριβής θέση των παραπάνω κτισμάτων δεν έχει πιστοποιηθεί από την έρευνα, παρόλο που εύλογα πρέπει να αναζητηθούν στην περιοχή του Πρυτανείου, βορειοανατολικά/ανατολικά της Ακρόπολης. Είναι ενδιαφέρον ότι εκτός του Πολυδεύκη και των λεξικογράφων, μόνη πηγή γι' αυτά είναι η Αθηναίων Πολιτεία, ενώ ο Παυσανίας ή ο Πλούταρχος δεν τα αναφέρουν καθόλου. Πιθανόν να μην υπήρχαν κατά χώραν στους αυτοκρατορικούς χρόνους, ίσως δε να είχαν κατεδαφιστεί – με την εξαίρεση του Βουκολείου – ήδη στους χρόνους του Αριστοτέλη, μιας και οι λειτουργίες που πληρούσαν είχαν μεταφερθεί στην κλασική αγορά. Το αν κατείχαν το χώρο του ελληνιστικού Διογένειου ή του ανασκευασμένου, από τη δεκαετία του 470, Θησείου, παραμένει ερώτημα αναπάντητο⁸² [εικ.3.5, πίν.Ι].

⁷⁷ Stroud 1978, 22.

⁷⁸ Δημοσθένης 21.85, τὸ τῶν ἀρχόντων οἴκημα. Υπερείδης fr.139 [Κενυον] (οι εννέα άρχοντες γευμάτιζαν στη στοά)

⁷⁹ Κάτι τέτοιο ισχύει και στην περίπτωση των κύρβεων και της Βασιλείου Στοάς, την οποία ο Αριστοτέλης ανάγει στην εποχή του Σόλωνα (Αθ.Πολ. 7.1, Rhodes 1993, 134). Αντίθετη άποψη έχει ο Rhodes (1993, 106).

⁸⁰ Robertson 1986, 162. Ο τύπος θεσμοθέσιον απαντά στον Πλούταρχο (Συμποσ. 7.9, 714 B) και σε λεξικογραφική σημείωση προερχόμενη από τον Αριστοτέλη, που αναφέρει μόνο την προ του Σόλωνα πρακτική (Σούδα, λ. ἄρχων, Bekker, Anecd. Gr. 1.449)

⁸¹ Robertson 1992, 32-34, 1998, 300-301

⁸² Miller 1995, 237, n. 92

3. Θησείο

Ο Παυσανίας (1.17.2) αναφέρει το Ἱερὸν Θησέως, που τοποθετεί κοντά στο Γυμνάσιο του Πτολεμαίου (πρὸς τῷ γυμνασίῳ), ενώ ο Πλούταρχος (Θησεύς 36.2) λέει για το Θησείο ότι κεῖται μὲν ἐν μέσει τῆς πόλει παρὰ τὸ νῦν γυμνάσιον. Το ελληνιστικό Γυμνάσιο του Πτολεμαίου πρέπει να κάλυπτε το χώρο ανατολικά της ρωμαϊκής αγοράς, και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που παλιότερα αποδίδονταν σε αδριάνεια κτίσματα θεωρείται πλέον ότι προέρχονται από μια ύστερη φάση επισκευών του⁸³.

Επιπροσθέτως, επιγραφές του 2ου αι πΧ που αποκαλύφθηκαν μέσα ή κοντά στην παλιά εκκλησία του Αγίου Δημητρίου Κατηφόρη, που βρισκόταν 200μ. ανατολικά της ρωμαϊκής αγοράς και περίπου το ίδιο μακριά από τη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης, και περιλαμβάνουν καταλόγους νικητών στα Θησεία, ήταν προορισμένες να στηθούν εν τῷ τοῦ Θησέως τεμένει⁸⁴. Στην ίδια εκκλησία βρέθηκε και γλυπτό σύμπλεγμα Θησέα και Μινώταυρου, προερχόμενο ίσως από το Θησείο⁸⁵.

Λίγο νοτιότερα της εκκλησίας αυτής και στη θέση της εκκλησίας των Αγίων Αναργύρων, όπου επίσης βρέθηκαν εντοιχισμένες επιγραφές, ο Lippolis διέκρινε τεχνητό τετραγωνικής κάτωφης άνδηρο καθώς και μαρμάρινο κατώφλι από πεντελικό μάρμαρο, πιθανόν *in situ*, στα πλάγια της αψίδας, και υπέθεσε ότι το μνημειακό αυτό κτίσμα θα μπορούσε να αποτελεί κατάλοιπο του κλασικού Θησείου⁸⁶.

Σύμφωνα με την παράδοση οι Αθηναίοι ίδρυσαν το ιερό και αποφάσισαν να απονείμουν στο Θησέα ίσοθέους τιμᾶς για τη βοήθεια που τους πρόσφερε στη μάχη του

⁸³ Travlos 1971, fig.368 (όπου αποκαθιστά τμήμα του τοίχου του Πτολεμαίου στη σύγχρονη οδό Κυρρήστου, αλλά βόρεια τοποθετεί το Πάνθεο και το Διογένειο), Lippolis 1995, 43-67, fig.26, Miller 1995, 202-209, fig.1

⁸⁴ Για τις επιγραφές βλ. Shear 1994, 228, 246, n.22, Miller 1995, 209, 233, n.62, Schnurr 1995, 135. Όπως, όμως, σημειώνει ο Robertson (1998, 287), η εκκλησία ήταν κτισμένη στη θέση μιας πύλης του υστερορωμαϊκού τείχους της πόλης και τα υλικά δομής θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν μεταφερθεί από κάποια σχετική απόσταση.

⁸⁵ Miller 1995, 233, n.62

⁸⁶ Lippolis 1995, 55-57, fig.4. Αντίθετα, ο Robertson προτιμά για το Θησείο μια θέση περισσότερο προς τα ανατολικά (1998, 287).

Μαραθώνα. Ακολουθώντας το σχετικό δελφικό παράγγελμα, ο Κίμων κατέλαβε τη Σκύρο και μετέφερε τα οστά του ἡρωα στην Αθήνα⁸⁷. Ο Κίμων φέρεται υπεύθυνος για τις ζωγραφικές συνθέσεις που κόσμησαν το Θησείο την ίδια εποχή, με κεντρικό θέμα το Θησέα, και που ήταν έργα του Μίκωνα, ίσως και του Πολυγνώτου⁸⁸. Τα οστά του Θησέα, όμως, μεταφέρθηκαν στο χώρο του Θησείου ή σε κάποιο ανεξάρτητο ταφικό μνημείο; Πού βρισκόταν ο Θησέως σηκός που αναφέρει ο Παυσανίας⁸⁹:

Το ζήτημα πραγματεύτηκε διεξοδικά ο Κουμανούδης, που υποστήριξε ότι ο σηκός του Θησέα βρισκόταν στην κλασική αγορά, και μάλιστα σε ανεσκαμμένο «ηρώο» στο βορειοδυτικό άκρο της⁹⁰, ενώ το ιερό του, δηλαδή το Θησείο, έξω από αυτήν. Το συμπέρασμα προέκυψε από την ερμηνεία της λέξης πόλις ως αγορά, σε ένα σχόλιο στον Αισχίνη⁹¹, σε επόμενο όμως σχόλιο στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι τα οστά βρίσκονταν στο Θησείο⁹². Άλλωστε, φαίνεται δύσκολο ο Κίμων να εξωράισε – ή να ίδρυσε – το χώρο του Θησείου μετά τη Σκύρο και να τοποθέτησε τα οστά του ἡρωα κάπου αλλού έξω από το τέμενός του.

Εκτός από την προφανή ταυτότητά του ως ιερό του ἡρωα – οικιστή των Αθηνών, το Θησείο αποτελούσε κομβικό σημείο για δημόσιες συγκεντρώσεις των Αθηναίων πολιτών. Συγκέντρωση ενόπλων πολιτών μαρτυρείται ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους, όταν ο Αριστοτέλης (*Αθ.Πολ.* 15.4) διηγείται το περίφημο τέχνασμα του Πεισιστράτου για την αφάίρεση των όπλων από τον αθηναϊκό δῆμο προκειμένου να τον δεχθεί ως τύραννο:

Παρεῖλε δὲ τοῦ δήμου τὰ ὄπλα τόνδε τὸν τρόπον. Ἐξοπλασίαν ἐν τῷ Θησείῳ ποιησάμενος ἐκκλησίαζεν ἐπεχείρει, καὶ ἔχρονον μὲν ἡκκλησίασεν μικρόν· οὐ φασκόντων δὲ κατακούειν, ἐκέλευσεν αὐτοὺς προσαναβῆναι πρὸς τὸ πρόπυλον τῆς ἀκροπόλεως, ἵνα γεγώνῃ μᾶλλον. Ἐν ᾧ δ' ἐκεῖνος διέτριβε δημηγορῶν, ἀνελόντες οἱ ἐπὶ τούτῳ τεταγμένοι τὰ ὄπλα, καὶ κατακλείσαντες εἰς τὰ πλησίον οἰκήματα τοῦ Θησείου, διεσήμηναν ἐλθόντες πρὸς τὸν Πεισίστρατον.

Ο Πολύαινος (1.21.2) παραλλάσσει την ίδια ιστορία, παρουσιάζοντας τους πολίτες συγκεντρωμένους στο Ανάκειο. Κατ' αυτόν, οι ἀνθρωποι του Πεισιστράτου ἔκρυψαν τα ὄπλα στο ιερό της Αγλαύρου. Ωστόσο, και στις δύο εκδοχές η συνέλευση μεταφέρθηκε στο πρόπυλον της Ακρόπολης⁹³.

Η διαφορά των μαρτυριών δεν συνηγορεί υπέρ της ακύρωσης της αξίας τους. Διότι είτε πρόκειται για πραγματικό γεγονός – και κάποιος από τους δύο συγγραφείς χρησιμοποιεί λάθος πηγές – είτε για ψευδοϊστορικό αἴτιον, φαίνεται ότι διασώζει την

⁸⁷ Σχόλια στον *Πλούτο* του Αριστοφάνη, στ. 627-628

⁸⁸ Παυσανίας, 1.17.2-3

⁸⁹ 1.17.6: Ὁ μὲν δὴ Θησέως σηκός ἀθηναίοις ἐγένετο ὕστερον ἢ μῆδοι Μαραθῶνι ἔσχον, Κίμωνος τοῦ Μιλιάδου σκυρίους ποιήσαντος ἀναστάτους (δίκην δὲ τοῦ Θησέως θανάτου) καὶ τὰ ὄστα κομίσαντος ἐς Ἀθήνας.

⁹⁰ Κουμανούδης 1976, 213-216, *Agora XIV*, 119-120

⁹¹ Σχολ. Αισχίνη, 3.13β: Δύο Θησεῖα· ἐν τῇ πόλει, αὐτοῦ ἐπιπάφιον ποιήσαντος· καὶ ἔξω τῆς πόλεως, ὁ ἔκπισεν ιερόν, ὅπει κατήνεγκεν αὐτοῦ ἐκ Σκύρου τὰ ὄστα (...)

⁹² Σχολ. Αισχίνη, 3.13: Ἀποκληροῦσιν ἀντὶ τοῦ διὰ κλήρου παρέχουσι τὴν ἀρχὴν ἐν τῷ Θησείῳ, (...) ως πρὸς τιμὴν τοῦ Θησέως τοῦ οἰκιστοῦ, οὔτινος τὰ ὄστα ἐκείτο.

⁹³ Το Πρόπυλον ή Προπύλαιον κατά τον Πολύαινο, δεδομένης της θέσης του Αγλαυρείου, είναι προφανές ότι δύσκολα μπορεί να αναφέρεται στα μνησίκλεια Προπύλαια της Ακρόπολης. Για την πιθανή θέση του ΒΑ της Ακρόπολης, όπου και μία είσοδος σε χρήση από τους μυκηναϊκούς χρόνους, βλ. Bundgaard 1976, 26-31, Dontas 1983, 61-62, n.41-42, Shear 1994, 227, n.11. Για την πιθανή θέση του νότια, κοντά στο Διονυσιακό θέατρο, βλ. Cucuzza 1996, 91-97, Robertson 1998, 292-295.

πληροφορία ότι στους παλαιότερους χρόνους γίνονταν τέτοιου τύπου συγκεντρώσεις και μάλιστα σε μια σημαντική περιοχή της πόλης⁹⁴.

Το Θησείο των κλασικών χρόνων ήταν αρκετά ευρύχωρο ώστε μπορούσε ακόμα και να διανυκτερεύσει σε αυτό δύναμη ενόπλων ανδρών. Ο Θουκυδίδης (6.61.2) λέει πως την πρώτη νύχτα μετά από τον ακρωτηριασμό των Ερμών, το 415 πΧ, η βουλή έθεσε την πόλη σε επιφυλακή και οι επιστρατευμένοι Αθηναίοι κατέδαρθον ἐν Θησείῳ τῷ ἐν πόλει ἐν ὅπλοις⁹⁵. Ο Ανδοκίδης (1.45) αναφέρει με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τα μέτρα που πάρθηκαν και σημειώνει ότι το πεζικό ἐπρεπε να συγκεντρωθεί σε δύο ομάδες, στην κλασική αγορά και το Θησείο⁹⁶.

Εκτός από συγκεντρώσεις, διαδικασίες πολιτικού χαρακτήρα πραγματοποιούνταν στο Θησείο μέχρι τον ύστερο 4ο αιώνα. Ο Αισχίνης αναφέρει αξιώματα την κλήρωση των οποίων διεξήγαγαν στο Θησείο οι θεσμοθέτες⁹⁷, και ο Αριστοτέλης σημειώνει ότι υπήρχαν αρχές που κληρώνονταν στο Θησείο και οι κληρωτέοι προέρχονταν από τους δήμους⁹⁸. Νεώτερες πηγές αναφέρουν και την εκδίκαση υποθέσεων στο Θησείο⁹⁹.

Σε μεταγενέστερους χρόνους το Θησείο ήταν άσυλο για καταδιωκόμενους δούλους, ενώ παλαιότερα αποτελούσε άσυλο για κάθε διωκόμενο Αθηναίο¹⁰⁰. Το 79/8 πΧ μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για συνεδριάσεις της Βουλής των Πεντακοσίων¹⁰¹, αν και αυτό πρέπει να ήταν έκτακτο μέτρο, ίσως λόγω της πρόσφατης καταστροφής του Βουλευτηρίου από τον Σύλλα¹⁰².

Το ιερό του Θησέα συνέδεαν οι Αθηναίοι με τον πόλεμο κατά των Αμαζόνων, και κοντά σε αυτό υπήρχε το Ορκωμόσιον, η θέση που σύμφωνα με τον Πλούταρχο (Θησεύς, 27.7) είχε γίνει η ανακωχή μεταξύ Θησέα και Αμαζόνων, και που θα έμοιαζε πιθανόν με μικρό υπαίθριο περίβολο¹⁰³.

Αρχιτεκτονικά το Θησείο δίνει την εντύπωση ενός ευρύχωρου περιφραγμένου τεμένους, με υπαίθρια αυλή στην οποία θα βρίσκονταν οι απαραίτητοι βωμοί για τις θυσίες προς τον Θησέα¹⁰⁴. Την μη αυστηρή δομή του συνόλου υποδηλώνει το γεγονός πως το συναντάμε στις πηγές ως ναό¹⁰⁵, ιερό¹⁰⁶, ηρώο¹⁰⁷, ενώ ο σηκός¹⁰⁸ πιθανόν να

⁹⁴ Robertson 1986, 164

⁹⁵ Όπου πόλις για τον Θουκυδίδη είναι η Ακρόπολη, και ἐν πόλει μπορεί να ερμηνευθεί ως «στην περιοχή της Ακρόπολης» (Κουμανούδης 1976, 204)

⁹⁶ Για τον συμβιβασμό των δύο πηγών με βάση το χωρισμό της κινητοποίησης των Αθηναίων σε δύο φάσεις – συγκέντρωση και κατόπιν διανυκτέρευση – βλ. Κουμανούδης 1976, 204-205

⁹⁷ 3.13: Ἀρχάς δὲ φῆσουσιν ἔκεινας εἶναι, ἂς οἱ θεσμοθέται ἀποκληροῦσιν ἐν τῷ Θησείῳ, κάκείνας, ἄς ὁ δῆμος εἴωθε χειροτονεῖν ἐν ἀρχαιρεσίαις.

⁹⁸ Αθ.Πολ., 62.1. Στο χωρίο φαίνεται να αντιδιαστέλλεται ο χώρος όπου αρχές εκλέγονταν από το δήμο με το χώρο όπου εκλέγονταν από τις φυλές. Ωστόσο δεν αναφέρεται κανένα εναλλακτικό μέρος για διαδικασίες σχετικές με τις φυλές και ενδέχεται ο Αριστοτέλης να σφάλλει (Rhodes 1993, 689-90)

⁹⁹ Φώτιος, Μέγ. Ετυμ., λ. Θησείον

¹⁰⁰ Μέγ. Ετυμ., λ. Θησείον, Αριστοφάνης, *Ιππεῖς*, 1312. Ο Πλούταρχος (Θησεύς, 36) γνωρίζει το Θησείο ως καταφύγιο οικιακών δούλων, ιδίως όσων δραπέτευαν από τον κύριό τους, αλλά και ως καταφύγιο πᾶσι τοῖς ταπεινοτέροις καὶ δεδιόσι κρείπτονας.

¹⁰¹ IG II², 1039, 2-3

¹⁰² Miller 1995, 234 n.69

¹⁰³ Παπαχατζής 1974, 270 σημ.2. Ο Παυσανίας (1.18.4-5) αναφέρει ότι όχι μακριά από το ιερό του Σάραπι και κοντά στο ναό της Ειλειθυίας υπήρχε η θέση όπου ο Θησέας σύναψε συμφωνία αλληλοβοήθειας με τον Πειρίθου, και ορισμένοι ταυτίζουν τη θέση αυτή με το ορκωμόσιο του Πλουτάρχου, χωρίς βέβαια κάτι τέτοιο να στηρίζεται σε περαιτέρω στοιχεία (Παπαχατζής, ο.π., Robertson 1986, 165 n.40)

¹⁰⁴ Miller 1995, 209-210

¹⁰⁵ Μέγ. Ετυμ., Ησύχιος, λ. Θησείον

¹⁰⁶ Παυσανίας, 1.17.2

¹⁰⁷ Bekker, *Anecd. Gr.*, 1.264.21

ήταν ναόσχημη ή ταφική κατασκευή εντός του χώρου. Εφόσον στους κλασικούς και μεταγενέστερους χρόνους μπορούσε να φιλοξενήσει πλήθος πολιτών, και επιπλέον ήταν γνωστό άσυλο, θα ήταν αρκετά μεγάλο. Κάποιο τμήμα ή τμήματά του θα ήταν στεγασμένα, αφού τοιχογραφήθηκε στους χρόνους του Κίμωνα. Ήσως να υπήρχαν μικροί ναίσκοι και βοηθητικά κτίσματα μέσα ή γύρω από το χώρο, όπως υποδεικνύει η έκφραση του Αριστοτέλη τὰ πλησίον οἰκήματα¹⁰⁸.

Η μορφή αυτή συνάγεται από τις φιλολογικές πηγές των κλασικών χρόνων. Για το αρχαϊκό Θησείο μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν. Υπήρχε, όμως, Θησείο στους αρχαϊκούς χρόνους;

Η ίδρυση του Θησείου αποδίδεται από τον Πλούταρχο στον Κίμωνα, στους μετά τα Περσικά χρόνους, συγκεκριμένα το 476/5, επί άρχοντα Φαίδωνα¹¹⁰. Ο Shear πιστεύει ότι η αναφορά του Αριστοτέλη στο τέχνασμα του Πεισιστράτου στο Θησείο είναι αναχρονιστική, ανάλογη με την απόδοση της Βασιλείου Στοάς στο Σόλωνα (Αθ. Πολ. 15.4)¹¹¹. Είναι εξίσου πιθανό, εντούτοις, ο Πολύαινος να επανερμήνευσε τα ιστορικά γεγονότα, εφόσον γνώριζε την εγγύτητα του Θησείου προς το Ανάκειο και το Αγλαύρειο, επειδή θεώρησε τη μαρτυρία του Αριστοτέλη αναχρονιστική¹¹². Υπάρχει, όμως, και ένα ακόμη ενδεχόμενο: οι δύο συγγραφείς μπορεί να άντλησαν πληροφορίες από διαφορετικούς χρονογράφους. Καθώς στους κλασικούς χρόνους ήταν δεδομένη η χρήση και των δύο χώρων για ένοπλες συγκεντρώσεις, η ιστορία με τον Πεισίστρατο φαίνεται αληθής και οι δύο παραλλαγές της δεν αλλοιώνουν την ουσία της¹¹³.

Δεν είναι παράδοξο ιστορικά να είχε καθιερωθεί χώρος για τη λατρεία του Θησέα πριν από τους κλασικούς χρόνους. Η εικονογραφία της αρχαϊκής τέχνης δεν στερείται παραστάσεων με κεντρικό θέμα τον Θησέα, ενώ η βιογραφία του ήρωα όπως παρατίθεται από τον Πλούταρχο μοιάζει να συνίσταται από ένα αμάλγαμα καινοτομιών και μεταρρυθμίσεων που συνέβησαν στους αρχαϊκούς χρόνους και σίγουρα πριν από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη και το Θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς, αλλά και πριν από την τυραννία του Πεισιστράτου¹¹⁴. Η ύπαρξη ιερών του Θησέα στην Αθήνα φαντάζει αναμενόμενη σε μια κοινωνία που προσπαθεί να αποκτήσει εθνική ταυτότητα και χρειάζεται γι' αυτό εθνικούς ήρωες. Τα οστά του, λοιπόν, δεν αποτελούν τη μοναδική προϋπόθεση ίδρυσης ενός ιερού. Ο Θησέας εξυπηρέτησε το ίδιο καλά την αθηναϊκή δημοκρατία μετά τα Περσικά – καθώς συνέβαλε στην επιτυχή έκβαση της μάχης του Μαραθώνα – όπως και τον πρωθύστερο «πτανιωνισμό» του Πεισιστράτου, όταν έσωσε τους Αθηναίους από τον Μινώταυρο και σταμάτησε στη Δέλο για να εκτελέσει τον Γέρανο¹¹⁵.

¹⁰⁸ Παυσανίας, 1.17.6 (βλ. παραπάνω, σημ. 89)

¹⁰⁹ Αθ.Πολ. 15.4, Miller 1995, 234-235 n.74

¹¹⁰ Πλούταρχος, Θησεύς 36.1, Κίμων 8.5-6. Συχνά γίνεται μνεία και στο σχετικό χωρίο του Παυσανία, όμως ο περιηγητής διακρίνει το συνολικό ιερόν του Θησέα (1.17.2) από τον σηκό του Θησέα (1.17.6), που κτίστηκε μετά τη μεταφορά των οστών του ήρωα από τον Κίμωνα, μια διαφοροποίηση όχι χωρίς σημασία (Miller 1995, 235 n.76)

¹¹¹ Shear 1994, 247 n.66

¹¹² Miller 1995, 235 n.76

¹¹³ Robertson 1998, 292-293, n.50

¹¹⁴ Ο Shapiro (1989, 145-146 και 1996, 130-132) θεωρεί ότι ο βίος του Θησέα «ταιριάζει» σε πολλές λεπτομέρειες με τον βίο του Σόλωνα, ειδικά σε ότι αφορά στην απόσπαση της Ελευσίνας από τα Μέγαρα, στην ταφή εκεί των «Εππά επί Θήβας» και στη μύηση του Ηρακλή στα Ελευσίνια Μυστήρια.

¹¹⁵ Για την σχετική απτική αγγειογραφία στην περίοδο της τυραννίας, βλ. Shapiro 1989, 145-149.

Τη σχέση που προσπαθούν να οικοδομήσουν με το Θησέα ο Πεισίστρατος και οι διάδοχοί του, εκμεταλλευόμενοι τους μύθους του ιδρυτή της ενοποιημένης Αττικής, εξετάζει ο Connor (1970, 146-150).

4. Ανάκειο

Μετά από την περιγραφή του Θησείου, ο Παυσανίας (1.18.1) μεταφέρεται στο Ανάκειο ("τὸ δὲ ἱερὸν τῶν Διοσκούρων ἐστὶν ἀρχαῖον")¹¹⁶, με μόνη περαιτέρω τοπογραφική ένδειξη το γεγονός ότι το τέμενος της Αγλαύρου βρίσκεται επάνω από το ιερό των Διοσκούρων (1.18.2). Η υπόθεση ότι πρέπει να ήταν κοντά στο Αγλαύρειο και σχετικά ψηλά, προς τη βόρεια πλαγιά της Ακρόπολης, στηρίζεται τόσο από τη μαρτυρία του Πολύαινου για το τέχνασμα του Πεισιστράτου (1.21.2) όσο και από τη φανταστική διήγηση του Λουκιανού, κατά την οποία οι φιλόσοφοι έστησαν σκαλωσιές στο Ανάκειο προκειμένου να ανέβουν στην Ακρόπολη¹¹⁷. Η έρευνα τοποθετεί συνήθως το Ανάκειο στην ευρύτερη περιοχή της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στην οδό Στρατώνος, κοντά στον Άγιο Νικόλαο Ραγκαβά¹¹⁸[πίν. I]

Εκτός από την παράδοση για τη συγκέντρωση του αθηναϊκού δήμου στο Ανάκειο στους χρόνους του Πεισιστράτου, τον 5ο αιώνα το τέμενος χρησιμοποιήθηκε για τη συγκέντρωση και διανυκτέρευση του αθηναϊκού ππικού μετά τη νύχτα των Ερμοκοπιδών (415 πΧ)¹¹⁹, αλλά και για τη στρατοπέδευση των ενόπλων δημοκρατικών Αθηναίων που κινήθηκαν κατά του καθεστώτος της ολιγαρχίας των τετρακοσίων (411 πΧ)¹²⁰. Κοινή λατρεία με τους Άνακες φαίνεται ότι είχε αργότερα και ένας Ἡρως

¹¹⁶ Οι Αθηναίοι – και γενικότερα οι Έλληνες – συνήθιζαν να δίνουν στους Διόσκουρους το λατρευτικό όνομα ἄνακες ή ἄνακτες θεοὶ ή θεοὶ μεγάλοι (Μέγ. Ετυμ: "Άνακοι, σἱ Διόσκουροι παρὰ Ἀττικοῖς, Hemberg 1955, 27-30). Ο Πλούταρχος (Θησεύς 31-33) αφηγείται την ιστορία του πώς οι Διόσκουροι, απελευθερώνοντας την αδερφή τους Ελένη από τον Θησέα, έφτασαν στο σημείο να λατρεύονται από τους Αθηναίους ως ἄνακες.

¹¹⁷ Λουκιανός, Ἀλιεύς, 42

¹¹⁸ Miller 1995, 210 και Lippolis 1995, 57

¹¹⁹ Ανδοκίδης, 1.45

¹²⁰ Θουκυδίδης, 8.93.1

Ἐπιτέγιος, όπως δηλώνεται στην επιγραφή του εδωλίου του ιερέα των Ανάκων στο Διονυσιακό θέατρο¹²¹. Επιγραφή του 2ου αιώνα πΧ αναφέρει επισκευές στο Ανάκειο¹²², ενώ ένας ενεπίγραφος βωμός των Διοσκούρων μαρτυρά τη συνέχιση της λατρείας στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες¹²³.

Από τις φιλολογικές μαρτυρίες συνάγεται ότι το Ανάκειο ήταν χώρος παρόμοιος με το Θησείο, δηλαδή μια σχετικά μεγάλη περιοχή, κατά κύριο λόγο υπαίθρια αλλά με τμήμα ή τμήματα στεγασμένα, ώστε να μπορεί να δεχτεί στο β' τέταρτο του 5ου αιώνα τις ζωγραφικές συνθέσεις του Πολυγνώτου και του Μίκωνα που αναφέρει ο Παυσανίας (1.18.1). Ένας δρος του Ανακείου, των μέσων του 5ου αιώνα, βρέθηκε στην κλασική αγορά σε β' χρήση¹²⁴, κάτι που δεν βοηθά στον τοπογραφικό προσδιορισμό του ιερού, δείχνει όμως ότι κατά την περίοδο εκείνη δεν είχε ιδιαίτερο περίβολο και γι' αυτό προσδιορίζοταν ακόμα με λίθινους όρους¹²⁵.

Ο ίδιος ο Παυσανίας σημειώνει ότι το Ανάκειο ήταν από τα παλαιά ιερά της πόλης. Πράγματι, είναι απίθανο ο Πολύαινος να είχε διασώσει τη μαρτυρία για την ύπαρξη του ιερού στα χρόνια του Πεισιστράτου αν αυτό ήταν μεταγενέστερο. Εξάλλου, αν είχε ιδρυθεί μετά τα Περσικά, θα συνοδεύοταν πιθανότατα από κάποια αναφορά στις πηγές, ή κάποια ιστορία για τη συνδρομή των Διοσκούρων στις συρράξεις.

Η εισαγωγή της λατρείας των Διοσκούρων στην Αθήνα το αργότερο στα μέσα του 6ου αιώνα φαίνεται καλά θεμελιωμένη, με βάση τη σύνδεσή τους με τα Ελευσίνια μυστήρια, την απεικόνισή τους στην αγγειογραφία του 6ου αιώνα ως μύστες, την πιθανή υιοθέτησή τους ως πρότυπα των Πεισιστρατιδών ή ως γενικότερα πρότυπα του αριστοκρατικού ήθους, την προβολή του οποίου εξυπηρετούσαν το ίδιο αποτελεσματικά οι γλυπτοί κούροι και ιππείς της εποχής¹²⁶. Ως αντιπροσωπευτικά δείγματα του σπαρτιατικού τρόπου ζωής θα πρέπει να θαυμάζονταν αρκετά από τους ευγενείς Αθηναίους, ιδιαίτερα κατά την περίοδο που οι σχέσεις της Σπάρτης με τους τυράννους ήταν φιλικές. Μετά την πτώση των τελευταίων, ο Hermary¹²⁷ σημειώνει την απουσία των Διοσκούρων από την αθηναϊκή καλλιτεχνική παραγωγή για μεγάλο χρονικό διάστημα. Δεν εκπλήσσει, επομένως, το γεγονός ότι ο φιλολάκωνας Κίμων έδωσε ιδιαίτερη σημασία στο Ανάκειο, μετατρέποντάς το σε ένα από τα σημαντικότερα ιερά της κλασικής Αθήνας¹²⁸.

¹²¹ IG II², 5071. Ο ήρωας καλούνταν έτσι είτε ως προστάτης «της στέγης των ανθρώπων», ή επειδή λατρευόταν σε στεγασμένο σηκό ή στο υπερώ οικοδομήματος μέσα στο ιερό (Παπαχατζής 1974, ο.π.).

¹²² IG II², 968, 47-48

¹²³ IG II², 4796: Ἀγαθῆι τύχῃ. σωτήροιν Ἀνάκοιν τε Διοσκούροιν ὅδε βωμός (τώρα στο Παρίσι)

¹²⁴ IG I³, 1052

¹²⁵ Miller 1995, 235 n.79, Παπαχατζής 1974, ο.π.

¹²⁶ Το θέμα πραγματεύεται διεξοδικά ο Shapiro (1989, 149-154)

¹²⁷ Hermary 1978, 71-76

¹²⁸ Shapiro 1989, 154

5. Η «αγορά του Θησέα»

Η εικόνα που μπορεί να προκύψει για την αρχαϊκή αγορά της Αθήνας εξαρτάται κατά πολύ από την αντίληψη για την εικόνα της αρχαϊκής κοινωνίας. Όταν φαντάζεται κανείς το πέρασμα της εξουσίας από τον βασιλέα σε μια ολιγάριθμη ομάδα αρχόντων ως μια διαδικασία απότομη, χωρίς προετοιμασμένο έδαφος, συχνά προσδίδει στον υπάρχοντα πολεοδομικό ιστό ένα σχήμα χαλαρότητας και άναρχης κατανομής κτισμάτων στο χώρο, στα πλαίσια του οποίου λίγο ενδιαφέρει η θέση και η γνώμη των πολλών. Υπό αυτό το πρίσμα τίποτα δεν αποδεικνύει ότι η αρχαϊκή αγορά, με την έννοια της συνέλευσης, γειτνίαζε ή βρισκόταν στο ίδιο σημείο με τα παραπάνω κελύφη και η μαρτυρία του Απολλόδωρου για μια παλαιά αγορά στην είσοδο της Ακρόπολης παραμένει επίκαιρη. Στην πραγματικότητα, αν εξαιρέσει κανείς την ομηρική χρήση του όρου, υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία για έκκλησίες στο χώρο της αγοράς στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους¹²⁹.

Ωστόσο, η αρχαϊκή πολιτειακή οργάνωση, όπως και η αρχαϊκή τέχνη, δεν εμφανίστηκαν κατά τρόπο αποκαλυπτικό, μιας και οι δομές τους ξεκινούν από τους «σκοτεινούς» αιώνες¹³⁰. Αυτή η διαπίστωση δεν συνεπάγεται μια στατική εικόνα για την ιστορική πορεία της πόλης – κράτους, αλλά καταδεικνύει περισσότερο ότι οι αλλαγές έχουν αίτιο και αποτέλεσμα, και ενίστε είναι καλά θεμελιωμένες σε προϋπάρχουσες δομές, που επιβιώνουν και αποκτούν νέα σημασία με το πέρασμα του χρόνου. Αγορές θεών και θνητών αναφέρονται στον Όμηρο και σε σχέση με το χώρο¹³¹. Και οι αρχαϊκές αγορές της Δρήρου και της Λατώς δεν θυμίζουν σε τίποτα πρόχειρα σχεδιασμένα σύνολα¹³². Η ανάπτυξη της πόλης-κράτους και της αγοράς δεν έγινε «από τα πάνω»

¹²⁹ Hansen & Fischer-Hansen 1994, 45-48

¹³⁰ Βλ. και Kalligas 1993, 43-47

¹³¹ Για σχετικά χωρία, βλ. Glotz 1994, 22, 32, 60-62 και παραπομπές, Μαζαράκης-Αινιάν 2000,

¹¹⁰

¹³² Martin 1951, 225-229

αλλά με τη «γενίκευση», κατά κάποιον τρόπο, των τοπικών συνηθειών και πρακτικών που εφαρμόζονταν σε επίπεδο κωμών¹³³.

Χωρίς να διακρίνεται στους αρχαϊκούς χρόνους κάποια ιδιαίτερη εμμονή με την τάξη, όπως εύγλωττα διακήρυξε παλαιότερα η γεωμετρική κεραμική, προβάλλει η ανάγκη αναζήτησης σταθερών σημείων γύρω από τα οποία να κινείται η ζωή της κοινότητας και μέσω των οποίων να σφυρηλατείται η συλλογική μνήμη και συνείδηση, ανάγκη που εν μέρει καθοδηγείται και από τους νέους πόλους εξουσίας. Η θρησκευτική ενότητα λειτουργεί προς όφελος της πολιτικής σταθεροποίησης, κάτι που λείπει από την Αθήνα του 7ου αιώνα. Αυτό τον ρόλο καλείται να παίξει και η αγορά, χώρος που φέρνει σε άμεση επαφή τον άρχοντα με τις διαθέσεις των πολλών, τους πιστούς με τους μυθικούς ήρωες και τους θεούς προστάτες τους¹³⁴ – άλλωστε οι οποιεσδήποτε δραστηριότητες εξαγνίζονται υπό το βλέμμα των πολιούχων θεοτήτων που κατοικούν στον ιερό βράχο –, το λαό με το γραπτό δίκαιο και την σημαντική για την κοινωνική ομαλότητα αίσθηση της απονομής δικαιοσύνης.

Πώς μπορούμε να αποκαταστήσουμε τη μορφή της αρχαϊκής αγοράς στα πλαίσια των παραπάνω δεδομένων;

Καθώς η πόλη των Αθηνών μεγάλωνε κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, ένας ανοικτός χώρος που προορίζόταν για προσωρινή αγορά απέκτησε περισσότερο μόνιμο χαρακτήρα. Σταδιακά, η αρχικά αδιαμόρφωτη έκταση προσδιορίστηκε αρχιτεκτονικά με επίσημα πολιτικά κτίσματα. Σε αυτή τη διαδικασία θα έπαιξε σημαντικό ρόλο η πληθυσμιακή αύξηση, αλλά και η ανάγκη για έλεγχο του οικονομικού βίου που έγινε περισσότερο δραστήριος με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και την ανάπτυξη του εμπορίου στα τέλη του 8ου και τις αρχές του 7ου αιώνα πΧ¹³⁵. Είναι άγνωστο εάν εμπορικές συναλλαγές πραγματοποιούνταν στο χώρο της αρχαίας αγοράς, και δεν υπάρχει καμία διαφωτιστική μαρτυρία ως προς αυτό, μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι δεν θα λάβαιναν χώρα πολύ μακριά από το πολιτικό κέντρο¹³⁶.

Η αρχαϊκή αγορά των Αθηνών θα βρισκόταν στην περιοχή που ο Παυσανίας αναφέρει μεταξύ του βωμού του Ελέους και του Πρυτανείου, είτε αυτή τοποθετείται βορειοανατολικά ή ανατολικά της Ακρόπολης. Συγκεκριμένα, ο βωμός του Ελέους θα ανήκε στην αρχαία αγορά και πιθανόν ταυτίζεται με το βωμό του Αγοραίου Διός, θεότητας που συνδέεται αναπόσπαστα με το χώρο και τις λειτουργίες μιας αγοράς¹³⁷.

Οι κύριοι δρόμοι της πόλης θα οδηγούσαν στην αγορά και το Πρυτανείο της. Την εξουσία και τις πολιτικές αρμοδιότητες των αρχόντων θα νομιμοποιούσε η σταδιακή έδρασή τους σε κτίσματα κοντά στο Πρυτανείο, όπως σε παλαιότερους χρόνους οι ευγενείς συνεδρίαζαν γύρω από την εστία του βασιλέα για να γνωμοδοτήσουν σε ζητήματα πολέμου και ειρήνης¹³⁸.

¹³³ Αυτή την αντίληψη είχαν και οι Έλληνες του 5ου αιώνα για την πρώιμη ιστορία τους, και γι' αυτό ο Θησέας δεν επέβαλλε κατά το συνοικισμό τους δικούς του θεσμούς, αλλά συγχώνευσε τους ήδη υπάρχοντες σε ενιαία μορφώματα (Morris 1993, 52-53)

¹³⁴ Hölscher 1991, 360-362

¹³⁵ Miller 1995, 219-223, ειδικά για τη σημασία του οικονομικού παράγοντα στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση της πόλης

¹³⁶ Ο Martin (1974, 268) θεωρεί ότι στις πρώιμες πόλεις ο εμπορικός τομέας λειτουργούσε ανεξάρτητα από την αγορά, στο λιμάνι ή στα σύνορα του άστεως

¹³⁷ Robertson 1992, 51-54. Ο βωμός του Ελέους, όπου κατέφυγαν ως ικέτες οι Ηρακλείδες και άλλοι μυθικοί ήρωες στη μεταγενέστερη λογοτεχνική παράδοση (Robertson 1992, 51 n.67, Agora III, nos. 164-168, 189) είναι πιθανότατα ο βωμός του Αγοραίου Διός που αναφέρεται στην τραγωδία του Ευριπίδη *Ηρακλεῖδαι* (70). Ο βωμός του Ελέους είχε αρχικά ταυτιστεί από τον Thompson (1976, 98) με το βωμό των Δώδεκα Θεών, μία επιγραφή όμως από το Ηρώδειο (44 ή 46 μΧ) δείχνει ότι η θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένος ο βωμός ήταν ο Δίας (IG II², 4786). Την ταύτιση του βωμού του Ελέους με το βωμό του Αγοραίου Διός έκανε πρώτος ο Οικονομίδης (1964, 32-9).

¹³⁸ Ομήρου *Οδύσσεια*, I 112, Ηρόδοτος, 1.153

Μεταξύ του βωμού του Ελέους και του Πρυτανείου, ο Παυσανίας αναφέρει το Γυμνάσιο του Πτολεμαίου, το Θησείο, το Ανάκειο και το ιερό της Αγλαύρου. Το Θησείο και το Ανάκειο, εφόσον στους κλασικούς χρόνους διαμορφώθηκαν σε μεγάλους χώρους συγκεντρώσεων, μας δείχνουν ενδεχομένως το σημείο όπου συγκεντρώσεις πραγματοποιούνταν σε πρωιμότερους χρόνους. Δεν αποκλείεται στην αρχαϊκή μορφή τους, να εντάσσονταν μέσα στην αγορά ως μικρότερα τεμένη, και να αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα της¹³⁹ [ΕΙΚ.5.6].

Το Γυμνάσιο του Πτολεμαίου βρισκόταν σύμφωνα με τον Παυσανία κοντά στην αγορά. Ο χώρος απέκτησε μνημειακό χαρακτήρα στους ελληνιστικούς χρόνους, καλύπτοντας ίσως μια κατοικημένη έκταση που απαλλοτριώθηκε για το σκοπό αυτό, ή τμήμα της ίδιας της αρχαίας αγοράς, ή, όπως ελκυστικά υπέθεσε ο Miller, μια ανοικτή και ανοικοδόμητη έκταση αντίστοιχης λειτουργίας, δηλαδή το χώρο όπου θα τελούνταν οι γυμνικοί αγώνες των πρώτων Παναθηναίων¹⁴⁰ και που βρισκόταν κοντά στο Θησείο, το ιερό του ήρωα στον οποίο αποδίδονταν τα πρώτα Παναθήναια¹⁴¹ [ΕΙΚ.4].

Συγκεντρώσεις εορταστικού χαρακτήρα θα διεξάγονταν αναμφίβολα στο χώρο της αγοράς, όπως εύγλωττα αποκαλύπτουν οι ιστορίες για το «συνοικισμό» του Θησέα¹⁴² και την έκκληση του Σόλωνα προς το μαζεμένο στην αγορά πλήθος για την κήρυξη πολέμου στα Μέγαρα¹⁴³. Οι λεπτομέρειες των γεγονότων, εκφράσεις τυπικές και στοιχεία εθιμικά, όπως ο κωνικός πίλος του Σόλωνα, παραπέμπουν στα Συνοίκια ή Μετοίκια, εορτή που τελούνταν στην αρχαία αγορά προς τιμήν του Διός Φρατρίου, της Αθηνάς Φρατρίας και αργότερα της Ειρήνης¹⁴⁴. Οι υπεύθυνοι για τα Συνοίκια Φυλοβασιλείς θα έδρευαν κοντά στον τόπο διεξαγωγής της εορτής.

Οι πηγές τοποθετούν μια όρχήστρα στην αγορά, γύρω από την οποία εγκαθίσταντο προσωρινά ξύλινες εξέδρες για την παρακολούθηση των δραματικών και μουσικών αγώνων, τα *ίκρια*¹⁴⁵. Το πρόβλημα βέβαια είναι σε ποια αγορά αναφέρονται οι πηγές, προτού οι αγώνες μεταφερθούν στο Διονυσιακό θέατρο και το Ωδείο του Περικλή. Ενώ οι Διονυσιακοί Αγώνες εισήχθησαν στην Αθήνα γύρω στο 534, οι μουσικοί αγώνες των Παναθηναίων πρέπει να ξεκίνησαν συγχρόνως με την αναδιοργάνωσή τους, δηλαδή περί το 566 πΧ. Ο Miller προτείνει την τοποθέτηση της ορχήστρας στην αρχαία αγορά, μιας και τόσο πρώιμη εγκατάσταση δεν μαρτυρείται στην κλασική αγορά¹⁴⁶, και

¹³⁹ Robertson 1998, 295-298. Υπό την οπτική αυτή, οι δύο διαφορετικές εκδοχές του Πεισιστράτειου τεχνάσματος αποκτούν την ίδια βαρύτητα και εγκυρότητα.

¹⁴⁰ Miller 1995, 212-215. Τα μη βεβαιωμένα ανασκαφικά στοιχεία από την κλασική αγορά, η απουσία χώρου για αγωνίσματα όπως η πάλη και το άλμα, καθώς και η κλίση και σύσταση του εδάφους οδηγούν στην απόρριψη της θέσης αυτής για την τέλεση των γυμνικών αγώνων. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ο κατάλογος των νικητών στα Παναθήναια φυλασσόταν αργότερα στο Γυμνάσιο του Πτολεμαίου.

¹⁴¹ Miller 1995, 214-215

¹⁴² Πλούταρχος, Θησεύς, 24.2-4, 25.1

¹⁴³ Δημοσθένης, 19.251-6, Πλούταρχος, Σόλων, 8.1-2, Πολύαινος, 1.20.1, Διογένης Λαέρτιος, 1.46. Η ιστορία ξεκινά με ένα ποίημα του Σόλωνα, ο οποίος αναγγέλλει ότι ήρθε ως κήρυκας από τη Σαλαμίνα, για να απαγγείλει ώδην ἄντ' ἄγορῆς. Διαφοροποιήσεις στις πηγές μαρτυρούν τον αιτιολογικό χαρακτήρα της ιστορίας.

¹⁴⁴ Φαίνεται ότι στα Συνοίκια ένας κήρυκας καλούσε το οπλισμένο πλήθος σε συγκέντρωση ώστε να συμμετάσχει στη γιορτή, όπως και ο Θησέας, ως άλλος κήρυκας, ἐκάλει πάντας ἐπὶ τοῖς ίσοις με την προσφώνηση δεῦρ' ἵτε πάντες λεών (Πλούταρχος, Θησεύς, 25.1). Για το ζήτημα της εορτής των Συνοίκιων και της συμμετοχής, Robertson 1986, 166-167, 1992, 36-40, 1998, 300-301. Βωμός της Ειρήνης στα Συνοίκια αναφέρεται σε σχόλιο στον Αριστοφάνη, Εἰρήνη 1019: (...)φασὶ γάρ τῇ τῶν συνοικίων ἔορτῇ τελεῖσθαι Εἰρήνη, τὸν δὲ βωμὸν μὴ αἴματούσθαι, Ἐκατομβαιώνος μηνὸς ἔκτῃ ἐπὶ δέκα.

¹⁴⁵ Πολυδεύκης, 7.125 (για τους «ικριοποιούς»), Φώτιος, ίκρια, όρχήστρα.

¹⁴⁶ Ο Φώτιος αναφέρει σαφώς ότι από τα ικρία παρακολουθούσαν τους διονυσιακούς αγώνες προτού κατασκευαστεί το θέατρο. Πιθανός χώρος για τη θέση τους είναι συνεπώς και η αρχαία

παρατηρεί ότι η ιστορική σύζευξη της αρχικής και της μεταγενέστερης θέσης αυτών των θεαμάτων συμβολοποιείται τοπογραφικά με την επιλογή της οδού Τριπόδων ως του κατεξοχήν δρόμου έκθεσης των νικητήριων χορηγικών μνημείων¹⁴⁷.

Τα δεδομένα περιπλέκει η μαρτυρία του Τίμαιου, του 4ου αιώνα μΧ, ότι στην ορχήστρα είχε στηθεί το σύνταγμα των Τυραννοκτόνων. Για τον Miller η παραδοξότητα εξομαλύνεται εάν θεωρήσουμε ότι ο Τίμαιος αναφέρεται στο αρχικό σύνταγμα, του γλύπτη Αντήνορα, που στήθηκε γύρω στο 510 στην ορχήστρα¹⁴⁸. Με αυτή την προσθήκη, τα δεδομένα αποκαλύπτουν ότι τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 6ου αιώνα η αρχαία αγορά δεν είχε χάσει τη σημασία της ως ζωντανό κέντρο της πολιτικής ζωής.

Όπως όμως θα δειχθεί παρακάτω, η κλασική αγορά αποκτά χαρακτήρα αγοράς, έστω και ανεπίσημο, πριν από τον Κλεισθένη. Για ένα μνημείο κατεξοχήν δημοκρατικό όπως οι Τυραννοκτόνοι, ο τόπος όπου ο απλός λαός πραγματοποιούσε τις συναλλαγές του θα ήταν η καταλληλότερη θέση. Άλλα και μια γιορτή αφιερωμένη στο Διόνυσο Ελευθέριο, ιδιαίτερα αγαπητό στους αγροτικούς πληθυσμούς της Αττικής, θα ταίριαζε σε χώρο λιγότερο συνδεδεμένο με την αριστοκρατία της πόλης. Το ζήτημα της θέσης της ορχήστρας στην τοπογραφία της αρχαϊκής πόλης παραμένει συνεπώς ανοικτό¹⁴⁹.

αγορά, αφού η πρωιμότερη φάση του θεάτρου ανήκει στην περίοδο 525-510 πΧ (Miller 1995, 219). Για τη σύνδεση των ικρίων και της ορχήστρας με την κλασική αγορά βλ. Agora XIV, 126-129.

¹⁴⁷ Miller 1995, 219

¹⁴⁸ Τίμαιος Σοφιστής (*Πλατων. Λεξ.*, λ. ὄρχήστρα). Για τις μαρτυρίες χρονολόγησης των συνταγμάτων βλ. Agora III, 93-98, Agora XIV, 155. Σημειωτέον ότι οι απόγονοι των Τυραννοκτόνων τιμούνταν με σίτιση στο Πρυτανείο (Miller 1995, 218, n.141).

¹⁴⁹ Υπάρχει και η άποψη ότι το πρώτο σύνταγμα στήθηκε λίγο μετά από τη μάχη του Μαραθώνα και όχι νωρίτερα (Raubitschek 1940, 58 n.2, Shapiro 1994, 124). Σε μια τέτοια περίπτωση είναι εύλογος ο συσχετισμός του συντάγματος με την κλασική αγορά.

6. Ο χώρος της κλασικής αγοράς κατά τον 6ο αιώνα πΧ.

Βορειοδυτικά της Ακρόπολης, στην περιοχή που ορίζεται νότια από τις βόρειες πλαγιές του Αρείου Πάγου και βόρεια από τον Ηριδανό, αναπτύχθηκε η αγορά της Αθήνας των κλασικών χρόνων, που από τον 5ο αιώνα πΧ μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση αποτέλεσε το πολιτικό, πολιτιστικό και εμπορικό κέντρο της πόλης. Η διάταξη των χώρων στη νέα θέση είναι λίγο πολύ γνωστή, ιδιαίτερα λόγω της εκτεταμένης ανασκαφικής έρευνας που διεξάγει η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών από το 1931 και των τακτικών δημοσιεύσεων των προιστάματων της. Ωστόσο, είναι πάντα επίκαιρο το ζήτημα του πότε και υπό ποιες συνθήκες η κλασική αγορά έγινε η επίσημη αγορά της πόλης.

Ο χώρος χρησιμοποιούνταν για ταφές ήδη από τους υπομυκηναϊκούς χρόνους, και μόνο από τα τέλη της γεωμετρικής εποχής παρατηρείται μια σταδιακή αύξηση της κατοικημένης έκτασης εις βάρος των ταφικών περιβόλων¹⁵⁰. Τον 6ο αιώνα δεν υπάρχουν πια ταφές στην περιοχή και τα ανεσκαμμένα φρέατα υποδηλώνουν κατοίκηση. Στα μέσα του 6ου αιώνα φαίνεται ότι σφραγίζονται τα τελευταία φρέατα, έμμεση ένδειξη ότι υπάρχει η πρόθεση να αποκτήσει ο χώρος δημόσιο χαρακτήρα¹⁵¹. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του 6ου αιώνα έχουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς συνδέθηκαν ποικιλοτρόπως με προσωπικότητες του πολιτικού βίου της εποχής αλλά και με τα κελύφη που τα διαδέχτηκαν. Γι' αυτό και είναι σκόπιμη μια αναλυτικότερη παρουσίασή τους.

Στα τέλη του 7ου αιώνα και τις αρχές του 6ου ανήκουν θεμέλια κτισμάτων ιδιωτικής χρήσης, που ανασκάφηκαν κάτω από τη Θόλο και τους «προγόνους» της, τα κτίσματα F και J¹⁵². Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται και δύο μικρές ιδιωτικές κατοικίες που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή της αρχαϊκής κρήνης, νοτιοανατολικά του χώρου. Μία από αυτές φαίνεται ότι κατεδαφίστηκε προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για την κρήνη¹⁵³.

¹⁵⁰ Agora XIV, 1-19, Miller 1995, 242 n.155

¹⁵¹ Shear 1978, 4-5, 1994, 228

¹⁵² Thompson 1940, 3-8, pl.I

¹⁵³ Shear 1994, 229, fig.3

Στο πρώτο τέταρτο του βου αιώνα ανήκει μικρό επίμηκες κτίσμα (C) που απαρτίζεται από δύο δωμάτια ανοικτά προς νότον και που ήρθε στο φως ακριβώς κάτω από το παλαιό Βουλευτήριο και το ελληνιστικό Μητρώο. Ο Thompson πρότεινε ότι λόγω της χρονολόγησης και της θέσης του κάτω από πολιτικά κελύφη κλασικών χρόνων, το κτίσμα C θα μπορούσε να εξυπηρετεί τις ανάγκες της σολώνειας Βουλής των Τετρακοσίων, άποψη που έγινε δεκτή από αρκετούς ερευνητές¹⁵⁴. Ωστόσο, ο Shear συνοψίζει τις δυσκολίες μιας τέτοιας ταύτισης στο μέγεθος του C, την κάτοψη και την κατασκευή, που δεν διαφοροποιούνται από οποιαδήποτε οικία της εποχής, αλλά και στην αδυναμία διάκρισης κάποιας ειδικής λειτουργίας¹⁵⁵. Μπορούμε να προσθέσουμε εδώ και τις αμφιβολίες ως προς την ύπαρξη της Βουλής των Τετρακοσίων υπό αυτή τη μορφή στην εποχή του Σόλωνα¹⁵⁶.

Στο τρίτο τέταρτο του βου αιώνα ένα μικρό κτίσμα τριών δωματίων (D), στραμμένων προς το βορρά, κάλυψε το νοτιότερο άκρο του ανοικτού χώρου νότια του C. Ακόμα νοτιότερα, αποκαλύφθηκε ένα σημαντικά μεγαλύτερο σύνολο, ακριβώς κάτω από τη Θόλο (F,G,H,I, για συντομία F), αποτελούμενο από δωμάτια που περιέτρεχαν τις τρεις πλευρές περίστυλης αυλής. Στο δυτικό τμήμα, μια μικρότερη αυλή περιβαλλόταν από οικιακής φύσης διαμερίσματα, με ενδεικτικές εγκαταστάσεις (κλίβανο, φρέαρ, μαγειρική εστία)¹⁵⁷ [εικ.7].

Παρά τον εμφανή οικιστικό χαρακτήρα του F, η μεγάλη κλίμακα και το επιμελημένο σχέδιο κάτοψης οδήγησαν πολλούς μελετητές στην υπόθεση ότι στέγαζε σημαντικότερες, ενδεχομένως κρατικές λειτουργίες. Ο Thompson πρότεινε την ταύτισή του με την επίσημη κατοικία των πρυτάνεων της Βουλής, κυρίως λόγω της Θόλου που το διαδέχτηκε και που ήταν γνωστή ως έδρα των πρυτάνεων καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας¹⁵⁸. Ωστόσο, ο θεσμός των πρυτάνεων προϋποθέτει την κλεισθένεια οργάνωση σε δέκα φυλές, και η πρωιμότερη επίσημη αναφορά στην Πρυτανεία εμφανίζεται σε ψήφισμα του δευτέρου τετάρτου του 5ου αιώνα¹⁵⁹, κάνοντας πολύ πιθανή τη σύνδεση του θεσμού με τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη το 462 πΧ¹⁶⁰.

Αργότερα εξετάστηκε το ενδεχόμενο το συγκρότημα να χρησιμοποιούνταν ως κατοικία των τυράννων, λόγω του ξεχωριστού μεγέθους και των αναλογιών του

¹⁵⁴ Thompson 1940, 8-15, Martin 1951, 262-264, Boersma 1970, 15, Travlos 1971, 191-193, Wycherley 1978, 176-177.

¹⁵⁵ Shear 1994, 229. Χαρακτηριστική είναι η εύρεση φρέατος με αποθέσεις επιτραπέζιας και χρηστικής κεραμικής στον ανοικτό χώρο ακριβώς νότια του C.

¹⁵⁶ Οι πληροφορίες του Αριστοτέλη και του Πλούταρχου για τη σολώνεια Βουλή είναι ιδιαίτερα ασαφείς για τον 6ο αιώνα, πράγμα παράξενο για μια τέτοια καινοτομία. Επιπλέον, ο ίδιος ο Σόλων δεν αναφέρει κάτι για τη Βουλή στα ποιήματά του, όπως θα αναμενόταν και είναι πιθανόν ότι η ιστορία εφευρέθηκε στους νεώτερους χρόνους ώστε να παρασχεθεί ένας ικανοποιητικός πρόδρομος της κλεισθένειας Βουλής των Πεντακοσίων (Sealey 1976, 120, Day & Chambers 1962, 200-201). Υπέρ της ύπαρξης της Βουλής στον καιρό του Σόλωνα: Rhodes 1972, 208-209

¹⁵⁷ Για τη χρονολόγηση της κεραμικής, Shear 1994, 230, n.34. Οι Francis και Vickers (1988, 152-154) πρότειναν την αναχρονολόγηση όλων των πρώιμων κτισμάτων της αγοράς, θεωρώντας το F κτίσμα που διαδέχτηκε τα «κλεισθένεια» C-D μετά τα Περσικά (480 πΧ). Ο Shear (1993, 418-427) παρουσίασε αναλυτικά τα επιχειρήματα εναντίον της άποψης αυτής.

¹⁵⁸ Thompson 1940, 42-43. Ο Thompson υπέθεσε επίσης ότι το F διαδέχτηκε το D, όμως κάτι τέτοιο δεν υποστηρίζεται από τη χρονολόγηση των δύο κτισμάτων (Shear 1994, 230-231)

¹⁵⁹ IG I³, 10 (ψήφισμα της Φασηλίδος). Το ψήφισμα του Εκατόμπεδου (485 πΧ) αναφέρει έναν Πρύτανη αλλά καθορίζει τα καθήκοντα των Θησαυροφυλάκων της Αθηνάς με βάση το σεληνιακό ημερολόγιο, γεγονός που αποδεικνύει ότι το Βουλευτικό ημερολόγιο, που βασιζόταν στις πρυτανεύουσες φυλές, δεν είχε ακόμη εισαχθεί (Rhodes 1972, 17-18)

¹⁶⁰ Rhodes 1972, 19

συγκριτικά με τα λοιπά κτίσματα της περιόδου¹⁶¹. Η υπόθεση αυτή δεν αντιστρατεύεται τα αρχαιολογικά δεδομένα, καθώς ο χαρακτήρας του F είναι κατά βάση οικιστικός: ακανόνιστο σχέδιο, ελαφρά θεμέλια από αργολιθοδομή, ανωδομή από ωμοπλίνθους, ξύλινοι κίονες σε μονολιθικές βάσεις¹⁶². Μετά την εκδίωξη των τυράννων, το συγκρότημα επέζησε για αρκετό χρονικό διάστημα και θα απέκτησε δημόσιο χαρακτήρα¹⁶³.

Εντούτοις, οι υπάρχουσες πηγές συνδέουν την κατοικία του Πεισιστράτου με την Ακρόπολη και όχι με την αγορά¹⁶⁴. Η Angiolillo υποστηρίζει ότι εξαρχής το F είχε περιβληθεί με δημόσιο χαρακτήρα και ίσως ήταν αρχείο των επίσημων μέτρων και σταθμών¹⁶⁵, ενώ σε μετέπειτα μελέτη προσδίδει στο κτίσμα και μία επιπλέον λειτουργία, συσχετίζοντάς το με τη λατρεία του ήρωα Αιακού, που από τις πηγές φαίνεται ότι είχε ιδρυθεί σε αυτή την πλευρά της αγοράς¹⁶⁶.

Μολονότι τα πρώιμα κελύφη στην περιοχή της μετέπειτα αγοράς δεν παρουσιάζουν τεκμηριωμένο δημόσιο χαρακτήρα, στα χρόνια του Πεισιστράτου διακρίνεται μια κινητικότητα στο χώρο, ο οποίος «καθαρίζεται» από οικίες, πιθανόν με την απαλλοτρίωση ιδιωτικών περιουσιών. Ταυτόχρονα, οικοδομείται η αρχαϊκή κρήνη, η «Εννεάκρουνος» του Παυσανία (1.14.1)¹⁶⁷, μάρτυρας της πρόθεσης του Πεισιστράτου για την παροχή εγκαταστάσεων ύδρευσης σε μια υπό ανάπτυξη – και επομένως με νέες ανάγκες – ζώνη της πόλης¹⁶⁸ [ΕΙΚ.8].

Η πρωιμότερη ασφαλώς χρονολογημένη θρησκευτική κατασκευή στο χώρο αποδίδεται στους Πεισιστρατίδες. Πρόκειται για τον βωμό των Δώδεκα Θεών, που ίδρυσε στην αγορά ο γιος του Ιππία Πεισίστρατος ο Νεώτερος, κατά το έτος της θητείας του ως Επωνύμου Άρχοντα, δηλαδή το 522/1 πΧ¹⁶⁹. Ο βωμός, στην ύστερη φάση του, βρισκόταν στη μέση ενός σχεδόν τετράγωνου και περιφραγμένου περιβόλου, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του οποίου βρέθηκε το ενεπίγραφο αναθηματικό βάθρο του Λεάγρου που επέτρεψε και την ταύτιση του μνημείου.

Η ταυτότητα των Δώδεκα Θεών είναι προβληματική και προσπάθειες αναγνώρισής τους στηρίζονται κυρίως στις μαρτυρίες από την αγγειογραφία της

¹⁶¹ Boersma 1970, 16-17, Thompson 1976, 23, Camp 1986, 44-45. Ο Martin (1951, 271 n.2) παραλληλίζει την κάτοψη και διάταξη των χώρων του F με αρχαϊκά μικρασιατικά ανάκτορα, γεγονός που συνάδει με τον ιωνικό χαρακτήρα της πεισιστράτειας αρχιτεκτονικής.

¹⁶² Shear 1994, 231

¹⁶³ Shear 1978, 6-7, Shapiro 1989, 3, n.17

¹⁶⁴ Ηρόδοτος, 1.59-60, Αριστοτέλης, Αθ.Πολ., 14, Πλούταρχος, Σόλων, 30. Σύμφωνα με τον Πολυδεύκη (9.40), η ακρόπολη γενικά μπορεί να ονομάζεται Βασίλειον ή Τυραννεῖον.

¹⁶⁵ Angiolillo 1992, 173-175

¹⁶⁶ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ηροδότου (5.89.3), ένας δελφικός χρησμός συμβούλευσε τους Αθηναίους, προκειμένου να νικήσουν τους Αιγινίτες, να κτίσουν ένα τέμενος προς τον Αιακό, και εκείνοι τῷ μὲν Αἰλακῷ τέμενος ἀπέδεξαν τοῦτο τὸ νῦν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς. Το περιστατικό χρονολογείται γύρω στο 505 πΧ. (Angiolillo 1997, 13-14). Ο Οικονομίδης (1990, 21κ.ε.) ταύτισε αρχικά το F με το Αιάκειο, στηριζόμενος σε μία μοναδική λεξικογραφική μαρτυρία (Poxo 2007): Αἰά[κ]ιον κ(αὶ) ἡ Θόλος· ο[ι]β[η] φασὶ [τ]ὴν Αἰλακὸν οἰκήσα[ι]. Διαφορετικά αποκαθιστά το χωρίο ο Stroud (1994, 1-9), θεωρώντας ότι ο σύνδεσμος δεν είναι επεξηγηματικός αλλά συμπλεκτικός, και ο λεξικογράφος μνημονεύει δύο διαφορετικά, κοντινά όμως κελύφη.

¹⁶⁷ Agora XIV, 197-199, Travlos 1971, 204-209. Για το πρόβλημα ταύτισης με την Εννεάκρουνο: Παπαχατζής 1974, 234-236 σημ.2, Angiolillo 1997, 17-19.

¹⁶⁸ Shear 1994, 231, Camp 2001, 35

¹⁶⁹ Agora III, 119-122, Agora XIV, 129-136, Παπαχατζής 1974, 256-257 σημ.1. Για τη χρονολόγηση σημαντική είναι η απόδοση του βωμού στον Πεισίστρατο το Νεώτερο από τον Θουκυδίδη (6.54.6-7) όπως και η ιστορία του ερχομού των Πλαταιέων στο βωμό ως ικετών, προκειμένου να συμμαχήσουν με τους Αθηναίους κατά της Θήβας, που παραθέτει ο Ηρόδοτος (6.108.4) και που ο Θουκυδίδης (3.68.5) τοποθετεί στο 519/8 πΧ. Η Gadbery (1992, 466-472, 487), εξετάζοντας τα υλικά κατάλοιπα του βωμού, απέδωσε τη σωζόμενη φάση σε μετατροπές των τελών του 5ου αιώνα πΧ.

εποχής¹⁷⁰, ενδιαφέρον όμως προκαλεί η πιθανή παρουσία της Εστίας ανάμεσα στους Δώδεκα, μιας θεότητας που κατεξοχήν λατρευόταν τόσο σε οικογενειακό όσο και σε πολιτικό κύκλο, σε πρυτανεία και βουλευτήρια¹⁷¹. Η Angiolillo θεώρησε την παρουσία της Εστίας σχετική με τις λειτουργίες που την περίοδο εκείνη διεκπεραιώνονταν στο κτίσμα F, το οποίο, ωσεί νέος Πρυτανικός Οίκος, «έφερε» μαζί του τη λατρεία που παλαιότερα έδρευε στο Πρυτανείο¹⁷², όμως τίποτα δεν μπορεί να ειπωθεί με ασφάλεια από τη στιγμή που ο αρχικός προορισμός του F παραμένει αινιγματικός.

Ο βωμός των Δώδεκα Θεών χρησίμευε, όπως πληροφορεί ο Ηρόδοτος (2.7.1-2), ως αφετηρία μέτρησης των αποστάσεων - πράγμα που επιβεβαιώνει και επιγραφή του 5ου αιώνα¹⁷³- ακόμα και μακρινών, πέραν των ορίων της Αττικής. Επρόκειτο για σημείο αναφοράς στην ύστερη τοπογραφία της πόλης¹⁷⁴ και αν μη τι άλλο αποκαλύπτει τη διάθεση των τυράννων για ανάπτυξη του βορειοδυτικού τομέα της Αθήνας και σύνδεσή του με σημαντικούς δρόμους προς τις καλλιέργειες της αττικής ενδοχώρας.

Θεμέλια αψιδωτού οικοδομήματος που αποκαλύφθηκαν κάτω από τον υστεροκλασικό ναό του Απόλλωνα Πατρώου και κατάλοιπα μικρής - ορθογώνιας κάτοψης - κατασκευής κάτω από την κλασική Στοά του Ελευθερίου Διός ερμηνεύθηκαν ως πρόδρομοι των μετέπειτα ιερών¹⁷⁵. Στην περιοχή του αψιδωτού οικοδομήματος βρέθηκε ένας λάκκος για τη χύτευση κούρου (του λατρευτικού αγάλματος;) ενώ στο εσωτερικό της ορθογώνιας κατασκευής εντοπίστηκαν ίχνη βωμού¹⁷⁶. Δεν είναι βεβαιωμένο, όμως, ότι τα δύο κελύφη είχαν λατρευτική χρήση μέχρι την καταστροφή τους από τους Πέρσες (480/79 πΧ)¹⁷⁷, και η χρονολογία ίδρυσής τους κυμαίνεται από τα μέσα μέχρι τα τέλη του 6ου αιώνα¹⁷⁸.

Γεγονός είναι ότι δεν υπάρχει καμία αρχαιολογική μαρτυρία για μεταφορά της αγοράς από την βορειοανατολική στη βορειοδυτική πλευρά της Ακρόπολης μέσα στον 6ο αιώνα. Τα πρώτα βεβαιωμένα πολιτικά κτίσματα δεν είναι πρωιμότερα της εποχής γύρω στο 500, και οι λίθινοι όροι που βρέθηκαν κατά χώραν στη νοτιοδυτική πτέρυγα της κλασικής αγοράς δεν μπορούν να χρονολογηθούν νωρίτερα¹⁷⁹ [ΕΙΚ.8,9].

Ο Οικονομίδης πρώτος επεσήμανε τη δυσκολία τεκμηρίωσης μιας αρχαϊκής αγοράς στον «εσω Κεραμεικό». Υποστήριξε ότι για να οδηγηθεί η πόλη στην επιλογή μετακίνησης του κέντρου της θα έπρεπε να έχει μεσολαβήσει κάποια σημαντική αφορμή.

¹⁷⁰ Shapiro 1989, 133-141

¹⁷¹ Shapiro 1989, 140, Angiolillo 1992, 171-176

¹⁷² Angiolillo 1997, 24

¹⁷³ IG I³, 1092bis. Η αναφορά στη μέτρηση των αποστάσεων από τους δρόμους της Αττικής στηρίζει μια χρονολογία για την ανέγερση του βωμού πριν από το 514, έτος της δολοφονίας του Ιππάρχου, πιθανότατα σύγχρονη με τη βελτίωση του οδικού δικτύου και την τοποθέτηση των Ερμών από τον τύραννο (Πλάτων, Ἰππαρχος 228e-229a, Angiolillo 1997, 23)

¹⁷⁴ Ο Πίνδαρος (fr.75 [Snell]) ίσως αναφέρεται σε αυτόν ως ομφαλό της πόλης (βλ. και Agora III, 122)

¹⁷⁵ Ενώ για την επίκληση του Απόλλωνα υπάρχει σχετική ομοφωνία, προβληματίζει η ταυτότητα της λατρείας του Διός. Κατά καιρούς έχει υποτεθεί ότι επρόκειτο για τον Δία Φράτριο ή Αγοραίο, αλλά θα μπορούσε να λατρεύεται ως Ἔρκειος, μιας και η λατρεία του αναφέρεται σε συνδυασμό με του Απόλλωνα Πατρώου στη δοκιμασία των αρχόντων στους κλασικούς χρόνους [Αριστοτέλης, Αθ. Πολ., 55.3] (Angiolillo 1997, 21)

¹⁷⁶ Agora XIV, 136-139, 96, Camp 1990, 74-79

¹⁷⁷ Την ύπαρξη ναού και λατρευτικού αγάλματος του Απόλλωνα Πατρώου στον 6ο αιώνα αμφισβήτησε ο Hendrick (1988, 185-210)

¹⁷⁸ Προπεισιστράτειο θεωρεί το «ναΐσκο του Απόλλωνα» ο Young (1980, 115), ενώ οι Francis & Vickers (1988, 162) αποδίδουν τα κατάλοιπα από τον λάκκο στο πρώτο λατρευτικό άγαλμα στον Κάλαμι (αρχές 5ου αιώνα). Για χρονολόγηση των κελυφών στους χρόνους των τυράννων, βλ. Boersma 1970, 17, Angiolillo 1997, 20-1 και για χρονολόγηση στα τέλη του 6ου αιώνα: Camp 1986, 38, Shear 1994, 231

¹⁷⁹ Miller 1995, 224 n.4

όπως καταστροφή ή/και πληθυσμιακή αύξηση. Και οι δύο παράμετροι επιβεβαιώνονται στην περίπτωση της περσικής καταστροφής της Αθήνας, που θα συνοδεύτηκε με εισροή των ανθρώπων της υπαίθρου στην πόλη, δημιουργώντας συνεπώς την ανάγκη μιας νέας αγοράς. Επιπλέον, οι όροι της αγοράς ανήκουν σε ένα χρονικό φάσμα 20-25 χρόνων, με αρκετούς να χρονολογούνται στο διάστημα 479-5 πΧ¹⁸⁰.

Η θεωρία αυτή επανέκαμψε σε ορισμένες μεταγενέστερες μελέτες, που στηρίχθηκαν σε αναχρονολόγηση της κεραμικής των αποθετών της αγοράς και σε παρατήρηση της στρωματογραφίας, ειδικά στα επίπεδα της περσικής καταστροφής, για να χρονολογήσουν τα πρώτα ορατά δημόσια κτίσματα μετά τα Περσικά¹⁸¹ [ΕΙΚ.10]. Ακόμα όμως και να ισχύει αυτό το ενδεχόμενο, το υλικό που χρησιμοποιήθηκε προερχόταν σε μεγάλο βαθμό από προγενέστερα της περσικής καταστροφής κελύφη, και κινητά ευρήματα πιστοποιούν την πολιτική σημασία του χώρου ήδη από τα πρώτα χρόνια της δημοκρατίας.

Από την άλλη πλευρά, είναι δύσκολο να καθοριστεί με ακρίβεια εάν οι ανάγκες της πρώιμης δημοκρατίας οδήγησαν στη μεταφορά του πολιτικού κέντρου, με συνέπεια την προσέλκυση και του εμπορικού τομέα στην ίδια περιοχή, ή συνέβη το αντίθετο: η διαμόρφωση ενός νέου κέντρου συναλλαγών και συνάθροισης των πολιτών, με την εύνοια και στήριξη των τυράννων, «επέβαλε» τρόπον τινά την καθιέρωση θυλάκων πολιτικής φύσης παρά τον λαό¹⁸².

Η τελευταία υπόθεση δεν στερείται ερεισμάτων. Οι εμπορικές δραστηριότητες που τυχόν λάβαιναν χώρα κατά τον 6ο αιώνα στο χώρο της κλασικής αγοράς δεν χρειάζεται στην πραγματικότητα να έχουν αφήσει ορατά ίχνη, όπως δεν άφησαν ίχνη οι προσωρινές εμπορικές εγκαταστάσεις των κλασικών χρόνων, και όπως είθισται ακόμα να συμβαίνει με τις σύγχρονες λαϊκές αγορές. Και είναι σχεδόν σίγουρο ότι μετά από τα μέσα του 6ου αιώνα η περιοχή απέκτησε βαρύτητα, τόσο με την απαλλοτρίωση κατοικημένων εκτάσεων όσο και με τη διαμόρφωση της οδού των Παναθηναίων στα πλαίσια της αναδιοργάνωσης της ομώνυμης εορτής. Στον Πεισίστρατο αποδίδεται και η πρώτη μνημειακή είσοδος δυτικά της Ακρόπολης, που αντικατέστησε την παλαιότερη, νοτιοανατολική, όπως η πομπική οδός Παναθηναίων αντικατέστησε μια παλαιότερη πομπική οδό, που φαίνεται πως ακολουθούσε τον μεταγενέστερο Περίπατο, στις νότιες παρυφές του ιερού βράχου¹⁸³ [ΕΙΚ.6].

Ποιος ήταν, όμως, ο ρόλος του Πεισίστρατου στη διαμόρφωση του νέου πολιτικού κέντρου της Αθήνας; Έστρεψε τις δραστηριότητες στο νέο χώρο έχοντας υπόψη ένα συγκεκριμένο οικοδομικό πρόγραμμα¹⁸⁴, ή οι αποφάσεις του εξέφρασαν απλά τις υπάρχουσες τάσεις μεγέθυνσης και ανάπτυξης της πόλεως¹⁸⁵; η αλήθεια πιθανόν να βρίσκεται κάπου στη μέση;

Όπως παρατηρεί ο Martin, *les agorai si représentatives de Lato et d' Athènes sont étroitement associées à des carrefours de grande circulation*¹⁸⁶. Κάτι τέτοιο

¹⁸⁰ Oikonomides 1964, viii-xii. Γύρω στο 500 χρονολογεί τους όρους ο Camp (1990, 58-59)

¹⁸¹ Thompson 1981, 343-355 και 1988, 198-203, Francis & Vickers 1988, 143-167

¹⁸² Το γεγονός ότι η αγορά «αναγκαία», δηλ. η εμπορική αγορά, μπορεί να προσελκύσει την πολιτική αγορά φαίνεται στην περίπτωση της Θήβας, όπου μετά από την επέκταση της πόλης η εμπορική αγορά αναβαθμίστηκε σε πολιτική, ενώ η αρχαϊκή πολιτική αγορά χαρακτηρίστηκε «αρχαία» (Φαράκλας 1996, 170-172)

¹⁸³ Robertson 1998, 290-295

¹⁸⁴ Ο Camp (1994, 7-12) δίνει μεγάλη σημασία στο αριστοκρατικό μονοπώλιο της πολιτικής εξουσίας κατά τον 6ο αιώνα. Αν όμως τα πράγματα ήταν έτσι, οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη θα ήταν τόσο επιτυχείς; Υπέρ της πεισίστρειας εμπλοκής στη διαμόρφωση των πρώτων κελυφών της νέας αγοράς: Shear 1978, 4-9, Steuben 1989, 81-84.

¹⁸⁵ Στην άποψη αυτή καταλήγει ο Boersma (2000, 49-56), που δεν θεωρεί ότι στα χρόνια του Πεισίστρατου τέθηκε σε εφαρμογή κάποιο σημαντικό ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα

¹⁸⁶ Martin 1951, 274

υποδηλώνει και η παρουσία του βωμού των Δώδεκα Θεών στο σταυροδρόμι πολλών οδικών αρτηριών από το άστυ στην ύπαιθρο. Μπορεί ο Πεισίστρατος να μην είναι ο κινητήριος μοχλός για τη μεταφορά του κέντρου βάρους της πόλης, όμως οι πρωτοβουλίες του επισφραγίζουν μια εξέλιξη που ήδη είχε τεθεί σε τροχιά: Στα μέσα του δου αιώνα το εξαγωγικό εμπόριο της Αθήνας αναπτυσσόταν με ταχύτατους ρυθμούς, ενώ λίγο αργότερα καθιερώθηκαν τα πρώτα συστήματα νομισματικών συναλλαγών. Ταυτόχρονα, μετά από την κατά πλούτον κατανομή των αξιωμάτων επί Σόλωνα, μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού συμμετείχε στην οικονομική ζωή και διεκδικούσε πολιτικά προνόμια. Φαίνεται ότι η αριστοκρατική «καρδιά» της πόλης δεν παρείχε πια επαρκή χώρο για τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα των γεωργών και κτηνοτρόφων, ο προσεταιρισμός των οποίων αποτελούσε για τον Πεισίστρατο έκφραση δύναμης και δικλείδα ασφαλείας σε ενδεχόμενη ρήξη του με τους αριστοκρατικούς οίκους¹⁸⁷ [ΕΙΚ.11, πίν. II].

Η μετάβαση, συνεπώς, από την αρχαϊκή στην κλασική αγορά δεν νοείται αναγκαστικά ως απότομη διαδικασία, αλλά περισσότερο ως σταδιακή αποτύπωση του περάσματος από την κοινωνία των ιππέων στην κοινωνία των κλεισθένειων φυλών. Και καταλυτική δύναμη αυτής της αλλαγής υπήρξε η τυραννία.

¹⁸⁷ Για το ζήτημα της σχέσης τυράννων και δήμου βλ. Martin 1974, 87-88, Starr 1986, 84-86, Schuller 1999, 43-45, 161-162.

B. ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΣΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΑΙΩΝΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Η έδρα της Βουλής των Πεντακοσίων

Κάτω από το νότιο τμήμα του ελληνιστικού Μητρώου αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ευρύχωρης και σχεδόν τετράγωνης αίθουσας, οι διαστάσεις της οποίας είναι σχεδόν ίδιες με του αρχαϊκού Τελεστηρίου της Ελευσίνας. Σύμφωνα με την αρχική αποκατάσταση του Thompson, θα υπήρχαν πέντε εσωτερικά στηρίγματα για τη στήριξη της στέγης και τρεις ευθύγραμμες σειρές ξύλινων εδωλίων, σε σχήμα πει, παράλληλες σε καθέναν από τους τρεις τοίχους του οικοδομήματος. Στον τέταρτο τοίχο θα βρισκόταν η είσοδος, που οδηγούσε σε επιμήκη προθάλαμο, διακριτό από την κυρίως αίθουσα με τοιχάριο που θα στήριζε τους δρυφάκτους¹⁸⁸.

Το οικοδόμημα ταυτίστηκε με το πρώτο Βουλευτήριο της Αθήνας και θα κτίστηκε μόλις τέθηκαν σε πλήρη εφαρμογή οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, δηλαδή γύρω στο 500 π.Χ. Εκτός από τις συνεδρίες των Πεντακοσίων, το Βουλευτήριο φιλοξενούσε σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του και τις λατρείες της Εστίας, του Διός και της Αθηνάς Βουλαίας¹⁸⁹.

Ο Shear αναθεώρησε σε κάποια σημεία την αρχική κάτοψη, με βάση τις ομοιότητες με το ελληνιστικό βουλευτήριο της Άσσου: αποκατέστησε μια πρόσοψη πέντε κιόνων στο κτίσμα και σειρές ξύλινων εδράνων στο εσωτερικό, η διάταξη των οποίων προσφέρει χώρο 504 θέσεων, δωρικό διάζωμα σε όλο το μήκος της ανωδομής, με βάση τα σπόλια μετά την καταστροφή του 480/79 π.Χ., και δρυφάκτους (= φράκτες) που έκλειναν με κιγκλίδες (= δικτυωτά πλέγματα) μεταξύ των κιόνων της πρόσοψης¹⁹⁰ [ΕΙΚ. 12].

¹⁸⁸ Thompson 1937, 127-135 και 1940, 40-44, Agora XIV, 29-32, Travlos 1971, 191-195, fig.253, Παπαχατζής 1974, 188-189 σημ.1, 187 εικ.105, Camp 1990, 64-65. Διαφορετική αποκατάσταση δέχεται ο Rhodes (1972, 32-33, plan E).

¹⁸⁹ Για το βωμό της έστιας βουλαίας ως τόπο ασύλου, βλ. Ανδοκίδης 1.44, 2.15. Για το ιερόν του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας, βλ. Αντιφών 6.45 (βρίσκονται στο Βουλευτήριο, εκεί προσεύχονται οι βουλευτές), Παυσανίας 1.3.5 (άγαλμα Διός Βουλαίου στο Βουλευτήριο), IG II² 3543 (αναφορά σε ιερέα Διός και Αθηνάς τον 1ο αιώνα μΧ), IG II² 1813,16 (ανάθημα σε Δία Βουλαίο, 200 μΧ), για άλλες επιγραφικές μαρτυρίες: Agora III, nos. 408-433.

¹⁹⁰ Shear 1994, 231-236, figs.5-10. Μαρτυρίες για παρόμοιες εγκαταστάσεις παίρνουμε από επιγραφές της Δήλου (ID 1403 Bb II, στχ. 19, ID 1417 A II, στχ. 38 κ.ά.) και από την επιγραφή της Σκευοθήκης του Φίλωνα (IG II², 1668, στχ. 63-65). Ο Αριστοφάνης (Ιππεῖς, 640-642, 674-675)

Η χρονολόγηση του οικοδομήματος δεν τυχαίνει ομόφωνης αποδοχής. Ο Thompson το συνέδεσε αρχικά με τον Κλεισθένη¹⁹¹, αργότερα όμως το χρονολόγησε μετά τα Περσικά, λόγω της εκτεταμένης εύρεσης υλικού σε δεύτερη χρήση στη θεμελίωση, οικοδομικού υλικού με εμφανή τα σημάδια καταστροφής από πυρκαγιά¹⁹². Αυτό δεν συνεπάγεται ότι δεν υπήρχε πρόβλεψη για συνεδριάσεις των Βουλευτών πιο πριν, αλλά ενδεχομένως αυτές πραγματοποιούνταν στο ύπαιθρο, με βοηθητικούς χώρους όπως τα κτίσματα F και D¹⁹³. Άλλωστε, η ανακάλυψη θραύσματος μαρμάρινης λεκανίδας με την επιγραφή [τ]ό βουλευ[τερίο], δείχνει ότι κάτι ανάλογο με Βουλευτήριο υπήρχε ήδη από τους γύρω στο 500 χρόνους¹⁹⁴. Η μνημειοποίηση του χώρου συνεδριάσεων της Βουλής αποτελεί, για τον Thompson, αππή εκδήλωση της αναδιάταξης των συσχετισμών στο εσωτερικό της πολιτείας που επέφεραν οι μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη προς το δημοκρατικότερο, κατά το δεύτερο τέταρτο του 5ου αιώνα¹⁹⁵.

Αντίθετη γνώμη εκφέρει ο Shear, αφού η κεραμική από τις τάφρους θεμελίωσης του κτίσματος υποστηρίζει την γύρω στο 500 οικοδόμηση¹⁹⁶. Η κατασκευή του παλαιού Βουλευτηρίου φαίνεται ότι προκάλεσε αλλαγές στο αμέσως νοτιότερο κτίσμα F, αφού η βόρεια πτέρυγά του κολοβώθηκε και ταυτόχρονα κτίστηκε νέα πτέρυγα J προς νότον¹⁹⁷. Μετά τα Περσικά ακολούθησαν εκτεταμένες επισκευές στο χώρο, γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκε κατεστραμμένο υλικό ενδεχομένως από τα ίδια τα κτίσματα [εικ.13].

Γύρω στα τέλη του 5ου αιώνα, σχεδιάστηκε η οικοδόμηση ενός νέου Βουλευτηρίου, ακριβώς δυτικά του παλαιότερου οικοδομήματος. Ο Παυσανίας ορίζει τη θέση του πλησίον του ελληνιστικού Μητρώου¹⁹⁸. Το νέο Βουλευτήριο είχε μικρότερες διαστάσεις από το παλαιό, με ευθύγραμμη αρχικά και ημικυκλική αργότερα διαρρύθμιση των εδωλίων, και ίχνη τεσσάρων στηριγμάτων της στέγης. Συγχρόνως με την τελευταία διαρρύθμιση του εσωτερικού προστέθηκε στοά οκτώ κιόνων κατά μήκος της νότιας πλευράς του κτίσματος¹⁹⁹.

Στο μεταξύ, το παλαιό Βουλευτήριο μετατράπηκε για 2,5 αιώνες σε κτίσμα αντίστοιχο του ελληνιστικού Μητρώου, και μάλιστα ήταν από τα τέλη του 5ου αιώνα γνωστό ως Μητρῶον²⁰⁰, χώρος όπου φυλάσσονταν τα επίσημα αρχεία της πόλης. Μπροστά του είχαν στηθεί στήλες, ήδη από το 403/2 πΧ²⁰¹, και εδώ αποσύρονταν τα άχρηστα νομίσματα από την κυκλοφορία²⁰².

Μια σημαντική διαφορά του νέου από το παλαιό Βουλευτήριο είναι ότι παλαιότερο κτίσμα ήταν σημαντικά πιο ευρύχωρο από το νεότερο, και εκτιμάται ότι αν προοριζόταν για τη Βουλή των Πεντακοσίων θα ήταν περίπου 40% μεγαλύτερο από τα αναμενόμενα μέτρα. Στο ερώτημα της μεταφοράς της Βουλής ο Thompson επιχείρησε να απαντήσει με την υπόθεση καταστροφής του από κάποια πυρκαγιά²⁰³, ενώ ο

περιγράφοντας το 424 πΧ τα μέλη της Βουλής να πηδούν πάνω από τους δρυφάκτους αναφέρεται στο παλαιό Βουλευτήριο.

¹⁹¹ Thompson 1937, 134 κ.ε., 1940, 153

¹⁹² Thompson 1981, 345-346, 1988, 200-201

¹⁹³ Thompson, ὁ.π.

¹⁹⁴ Thompson 1940, 142κ.ε., Shear 1994, 236, fig.11

¹⁹⁵ Thompson 1988, 198-199

¹⁹⁶ Shear 1993, 418-427 και 1994, 236: *Not a single sherd from the building fill of the Old Bouleuterion needs to have been manufactured after the turn of the century.*

¹⁹⁷ Shear 1993, 422-426, fig.2

¹⁹⁸ Παυσανίας, 1.3.5.

¹⁹⁹ Thompson 1937, 140-159, Camp 1990, 62-63. Για σύνοψη των παλαιότερων απόψεων ως προς τον προορισμό του κτίσματος βλ. Martin 1951, 328-335

²⁰⁰ Αισχίνης, 3.187

²⁰¹ Δημοσθένης, 19.129, Δείναρχος, 1.86

²⁰² SEG 26, 72.12

²⁰³ Thompson 1940, 132

Boersma συμπλήρωσε ότι την εποχή εκείνη ιδρύθηκε η λατρεία της Μητέρας των Θεών, με αποτέλεσμα να κτιστεί το νέο Βουλευτήριο και το παλαιό να διατηρηθεί ως ναός και μαζί αρχειοφυλάκιο²⁰⁴.

Σε αυτά τα συμπεράσματα μπορούν να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις:

1. Γιατί οι Αθηναίοι, σε μια περίοδο που η δημοκρατία αναπτυσσόταν, επέλεξαν να «στριμωχθεί» η Βουλή σε μικρότερη έδρα;
2. Γιατί να μην έκτιζαν έναν ξεχωριστό ναό για τη Μητέρα των Θεών αν πράγματι ήταν αυτή η αρχική πρόθεση;
3. Πότε εισήχθη τελικά η λατρεία της Μητρός στην Αθήνα; Τελευταία γίνονται υποθέσεις για την εισαγωγή της στα τέλη των αρχαϊκών χρόνων, σε σχέση με την Ιωνική επανάσταση, στα χρόνια μετά την επιτυχή απόκρουση του περσικού κινδύνου²⁰⁵, ή στους χρόνους του Φειδία²⁰⁶.

Φαίνεται ότι το παλαιό Βουλευτήριο ονομαζόταν Μητρώο ήδη από την εποχή του Αλκιβιάδη²⁰⁷. Επιπροσθέτως, η μη ανασκαφικά τεκμηριωμένη διάταξη του εσωτερικού, όπου ο νότιος εγκάρσιος τοίχος δεν προεκτείνεται ανατολικά μέχρι το ανατολικό πέρας των θεμελίων και τα βεβαιωμένα θεμέλια στηριγμάτων είναι μόνο δύο, αλλά και η τοποθέτηση καθισμάτων κατά τρόπο αντίθετο με τη φορά της πλαγιάς, οδήγησαν τον Miller στην εναλλακτική αποκατάσταση κάτοψης που δεν διαφέρει σε γενικές γραμμές από τη διαρρύθμιση των χώρων στο ελληνιστικό Μητρώο²⁰⁸ [εικ.14].

Η πιθανότητα μιας τέτοιας αποκατάστασης ενισχύεται για τον Miller εάν στη βάση του κεντρικού δωματίου, που πριν θεωρούνταν ως η δυτικο-κεντρική βάση κίονα, υποτοθεί η θέση του λατρευτικού αγάλματος, ακριβώς στο ίδιο σημείο που βρισκόταν το άγαλμα στο ελληνιστικό Μητρώο, σε ευθυγράμμιση με τον βωμό ανατολικά του κτίσματος, ο οποίος φαίνεται ότι διαδέχτηκε παλαιότερη κατασκευή. Η κάτοψη ενός αρχαϊκού «ναού της Μητρός», όπως αποκαθίσταται δίπλα στο παλαιό Βουλευτήριο και κάτω από το βόρειο τμήμα του ελληνιστικού Μητρώου²⁰⁹, θα πρέπει σύμφωνα με τον Miller να απορριφθεί²¹⁰.

Ταυτίζοντας τα κατάλοιπα κάτω από το Μητρώο με τον αρχιτεκτονικό και λειτουργικό πρόγονό του, ο Miller εξέτασε το ενδεχόμενο το πρώτο Βουλευτήριο της δημοκρατίας να συνεδρίαζε στο ύπαιθρο, πραγματοποιώντας αρχικά περισσότερο περιστασιακές συνελεύσεις και αργότερα τακτικότερες, στο σημείο μάλιστα όπου τέσσερις μακρές σειρές λίθινων καθισμάτων όριζαν τις πλαγιές του Αγοραίου Κολωνού, ακριβώς πίσω από το Μητρώο και την περιοχή που αργότερα κατέλαβε ο ναός του Πατρώου Απόλλωνα²¹¹. Ως προς τη χρονολόγηση, ο Miller το ενέταξε στο πρόγραμμα

²⁰⁴ Boersma 1970, 93

²⁰⁵ Miller 1995², 143

²⁰⁶ Ο Παυσανίας (ό.π.) αποδίδει στο Φειδία το λατρευτικό άγαλμα της Μητρός, ενώ ο Πλίνιος (*Φυσ. Ιστ.* 36.17) στον Αγοράκριτο.

²⁰⁷ Ο Αθηναίος (9.407b-c) παραθέτει μια ιστορία που αφηγείται ο πρώιμος ελληνιστικός συγγραφέας Χαμαιλέων από την Ηράκλεια του Πόντου, κατά την οποία ο Αλκιβιάδης μπήκε στο Μητρώο για να σβήσει μια νομική εκκρεμότητα. Επομένως, το υπό εξέταση κτίσμα ονομαζόταν Μητρώο πριν από την τελευταία εξορία του Αλκιβιάδη το 405 πΧ.

²⁰⁸ Miller 1995², 139-141, fig.2-4

²⁰⁹ Camp 1990, 66, fig.3

²¹⁰ Miller 1995², 135-142

²¹¹ Τα λίθινα αυτά έδρανα χρονολογούνται συνήθως περίπου στα μέσα του 5ου αιώνα, αλλά ο Thompson (1937, 220) αναφέρει και κεραμική του β' τετάρτου του 5ου αιώνα. Οι Hansen & Fischer Hansen (1994) πρότειναν την ταύτισή τους με την έδρα κάποιου αθηναϊκού δικαστηρίου, ενώ άλλη άποψη τα ταυτίζει με το Συνέδριον, το χώρο συνάντησης δικαστηρίου ή πολιτικού σώματος που αναφέρεται σε φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες (*Agora III*, 126-128, *Agora XIV*, 71). Μπορεί το όνομα να επικράτησε εκεί μετά την κατασκευή του νέου Βουλευτηρίου.

που περιλάμβανε τη Θόλο και το Μητρώο, στη δυτική πλευρά της κλασικής αγοράς²¹² [εἰκ. 15].

Η εικόνα ενός πρώιμου Βουλευτηρίου σε ανοικτό χώρο, περιφραγμένου με δρυφάκτους και κιγκλίδες ώστε να διαχωρίζονται τα μέλη της Βουλής από τον κόσμο, ταιριάζει και με τις διαθέσιμες πηγές, δηλαδή με την παραστατική σκηνή στους *Ιππείς* του Αριστοφάνη αλλά κυρίως με την ιστορία της δραματικής συνεδρίασης του 404 πΧ που επρόκειτο να καταδικάσει τον Θηραμένη και την οποία παραθέτει ο Ξενοφώντας²¹³.

Ο Κριτίας, αντιλαμβανόμενος πως η Βουλή ευνοούσε τον αντίπαλό του και μετριοπαθή ολιγαρχικό Θηραμένη, προσελθών καὶ διαλεχθεὶς τι τοῖς τριάκοντα ἐξῆλθε καὶ ἐπιστῆναι ἔκελευσε τοὺς τὰ ἔγχειρίδια ἔχοντας φανερῶς τῇ βουλῇ ἐπὶ τοῖς δρυφάκτοις. Έτσι, οι ἐμμισθοί μαχαιροφόροι οπαδοί των τυράννων ἤταν ορατοί από το σύνολο της Βουλής. Ο Κριτίας καταδίκασε σε θάνατο τον Θηραμένη, ο οποίος κατέφυγε για ἀσυλο στο βωμό της Εστίας, που πρέπει να ἤταν κοντά στο βήμα του Βουλευτηρίου, όμως οι οπαδοί των τυράννων τον απέσπασαν από το βωμό και τον οδήγησαν δια μέσου της αγοράς στο θάνατο. Ο Θηραμένης, μάλα μεγάλῃ τῇ φωνῇ, επικαλούνταν θεούς και ανθρώπους καθορᾶν τὰ γινόμενα. Ή δὲ βουλῇ ἡσυχίαν εἶχεν ὄρωσα καὶ τοὺς ἐπὶ τοῖς δρυφάκτοις δμοίους Σατύρων καὶ τὸ ἐμπροσθεν τοῦ βουλευτηρίου πλῆθος τῶν φρουρῶν καὶ οὐκ ἀγνοοῦντες ὅτι ἔγχειρίδια ἔχοντες παρῆσαν.

Παρόλο που το πλαίσιο της διήγησης γίνεται αντιληπτό και σε έναν στεγασμένο χώρο με προθάλαμο, η οπτική επαφή που απαιτείται ώστε να ενισχυθεί η ατμόσφαιρα της τρομοκρατίας και του εκφοβισμού ταιριάζει καλύτερα με την αποκατάσταση του Βουλευτηρίου ως υπαίθριου περιφραγμένου χώρου²¹⁴. Στον πυρήνα του όλου περιστατικού ίσως να κρύβεται και η κατοπινή απόφαση του αθηναϊκού δήμου για την κατασκευή στεγασμένης αίθουσας, που θα εξέφραζε τον πολύ σημαντικό ρόλο της Βουλής στην αθηναϊκή διακυβέρνηση αλλά και θα αποτελούσε ἀμεση απάντηση στην τρομοκρατία του παρελθόντος και στο φόβο μελλοντικών αντίστοιχων γεγονότων²¹⁵.

Στην πρόταση αυτή απάντησε ἀμεσα o Shear, με στρωματογραφικά και ανασκαφικά επιχειρήματα που ενισχύουν την ταύτιση του παλαιού Βουλευτηρίου με χώρο συνεδριάσεων. Επιπλέον, υπογράμμισε την απουσία αρχιτεκτονικών παραλλήλων για το τριμερές Μητρώο του Miller με την οκτάστυλη πρόσωψη, αλλά και το γεγονός ότι η λατρεία της Μητέρας των Θεών πρέπει να εισήχθη το νωρίτερο στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα, όπως φαίνεται από τις φιλολογικές μαρτυρίες και το γενικότερο κλίμα εισροής ξένων λατρειών και συγκρητισμού της εποχής²¹⁶. Μία πρόσθετη απόδειξη κατά της ύπαρξης υπαίθριου βουλευτηρίου παρέχει για τον Shear και η αναγραφή αρκετών ψηφισμάτων που επρόκειτο να στηθούν ἐν τῷ βολευτηρίῳ σε φθαρτά υλικά²¹⁷.

²¹² Miller 1995², 147

²¹³ Ξενοφών, Ελληνικά, 2.3.50-55

²¹⁴ Miller 1995², 152, fig.5

²¹⁵ Miller 1995², 153. Σημειωτέον ότι μέχρι το 410 αναφέρονται στήλες ἐν τῷ Βουλευτηρίῳ και μετά το 399 ἐμπροσθεν τοῦ Βουλευτηρίου. Ίσως στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να κατανοηθεί και η δήλωση του [Δημοσθένη], ότι κατά τον ύστερο 4ο αιώνα η Βουλή ἤταν προστατευμένη από τους ιδιώτες και ἥλεγχε απόλυτα τα μυστικά της (25.1.23). Κατά τη ρητή μαρτυρία του Λυκούργου (*Κατά Λεωκρ.* 124-125), στο νέο Βουλευτήριο ἤταν στημένη στήλη με νόμο που επέτρεπε σε κάθε πολίτη να θανατώσει – χωρίς το φόβο της τιμωρίας – εκείνον που θα τολμούσε να προδώσει την πατρίδα ή να καταλύσει τη δημοκρατία.

²¹⁶ Shear 1995, 159-176

²¹⁷ Shear 1995, 186. Σε πολλές περιπτώσεις, το κείμενο γράφεται σε φθαρτά υλικά, σανίς, σανίδιον ή πινάκιον, πχ σε ψήφισμα του 420 (IG³, 165, στχ. 6-11):

καὶ ἐν [τῷ] βολευτ]

[ε]ρίοι ἐν [σανιδή]οι ἵναπερ τὰ ἀλλ[α φσεφ]

[σμα]τα

Τρία ακόμα προξενικά ψηφίσματα των ετών 450-430 περιέχουν παρόμοιους διακανονισμούς. Αυτές οι μαρτυρίες δεν συμβαδίζουν με την άποψη του Miller για υπαίθριο βουλευτήριο

Ο Shear συμπλήρωσε τις παραδοσιακές απόψεις με νέες παρατηρήσεις: Ο αρχαιόκος «ναΐσκος» της Μητέρας των Θεών είναι υπαρκτό κέλυφος, αν και όχι λατρευτικής σημασίας, πιθανότατα όμως σχετιζόταν με το παλαιό βουλευτήριο κατά κάποιον τρόπο, ίσως ως πρόγονος του δημόσιου αρχείου της πολιτείας²¹⁸. Και το περιστατικό που γλαφυρά αφηγείται ο Ξενοφών θα έλαβε χώρα στο νέο Βουλευτήριο, του οποίου η ίδρυση τοποθετείται πλέον στους χρόνους μεταξύ του 410-403 πΧ και του οποίου η κάτοψη επιπρέπει την αναπαράσταση των λεπτομερειών της διήγησης [ΕΙΚ. 16]. Την ίδια περίοδο παρατηρείται μια τάση συγκέντρωσης και τακτοποίησης των δημόσιων εγγράφων της πόλης, ενώ επισημοποιείται και η λατρεία της Μητέρας των Θεών, όπως φαίνεται από το λατρευτικό άγαλμα του Αγοράκριτου²¹⁹.

Οι δύο αντικρουόμενες απόψεις είναι ενδεικτικές της δυσκολίας στην ταύτιση και ερμηνεία των διαθέσιμων καταλοίπων, όμως προσφέρουν μια αρκετά γόνιμη θεώρηση της αθηναϊκής ιστορίας:

Με την ενδιαφέρουσα αποκατάσταση του Miller το Βουλευτήριο γίνεται ουσιαστικό στοιχείο της κλασικής αγοράς, τουλάχιστον στην εποχή του Αριστοφάνη, θέατρο των πιο δραματικών γεγονότων του πολέμου και των πολιτειακών ανακατατάξεων των τελών του 5ου αιώνα. Στις πρωιμότερες φάσεις της εξέλιξης της πόλης μπορεί να μην είναι εύκολο να αποδείξει κανείς την ύπαρξη υπαίθριων βουλευτηρίων, πρόκειται όμως για μια φυσική, λογική και πιθανή υπόθεση²²⁰.

Ο λόγος που πιθανόν οι αθηναίοι βουλευτές μετακινήθηκαν από την παλαιότερη έδρα τους, αν δεχτούμε την αποκατάσταση του Shear, ήταν η διογκούμενη γραφειοκρατία της εποχής, που οδήγησε στην ανάγκη μεγαλύτερου ελέγχου των δημοσίων πεπτραγμένων, και όχι μια νέα λατρεία. Το γιατί η Κυβέλη-Μητέρα των Θεών εγκαταστάθηκε στο ίδιο κέλυφος με τα επίσημα αρχεία της πόλης εξηγείται, πέραν της ιστορίας του πρώτου ιερέα, του μητραγύρτη²²¹, από την πολλαπλή φύση της νέας λατρείας: εκστατικοί οργιαστικοί χοροί και αναζήτηση μιας χαμένης κόρης ανακαλούν τη Δήμητρα²²², ενώ την ίδια στιγμή η θεά ταυτίζεται με τη κουροτρόφο Γαία, μητέρα του Δία και μάτηρ πότνια, θεά των όρεων και του ζωικού βασιλείου²²³. Ο άνθρωπος και ο υλικός βίος του δεν νοούνται ποτέ αποκομμένοι από τη φύση, γι' αυτό και κάθε θεότητα παρουσιάζει μια εναλλακτική υπόσταση – αντίβαρο της πολιτικής, αυτή της διαφυγής από τη σφαίρα του πολιτισμού και της απελευθέρωσης μέσω της άρνησής του.

²¹⁸ Shear 1995, 176-177, n.60

²¹⁹ Shear 1995, 184-190

²²⁰ Άλλωστε, η εκκλησία, ο Άρειος Πάγος και τα δικαστήρια συνεδρίαζαν σε ανοικτούς χώρους, όπως και η αθηναϊκή βουλή σε μερικές βεβαιωμένες περιστάσεις (Rhodes 1972, 35-36). Ισως αυτή η συνήθεια να σχετίζεται γενικότερα με μια εκδήλωση του ελεύθερου πνεύματος και ανοικτής, χωρίς μυστικοπάθεια, συζήτησης (Miller 1995², 153-154)

²²¹ Φώτιος, Σούδα, λ. μητραγύρτης: Όταν το μαντείο συμβούλεψε τους Αθηναίους να εξιλεωθούν από το φόνο του μητραγύρτη, του πρώτου ιερέα της θεάς, εκείνοι δεν έκτισαν ναό αλλά ένα Βουλευτήριο ἐν ᾧ ἀνεῖλον τὸν μητραγύρτην· καὶ περιφράσσοντες αὐτὸν καθιέρωσαν τὴν μητρὶ τῶν θεῶν (...) ἔχρωντο δὲ τὸ μητρῷα ἄρχειψ καὶ νομοφυλακεῖψ (...). Η πληροφορία αυτή δεν υποστηρίζει την ύπαρξη αρχαϊκού ναού κοντά στο Βουλευτήριο, συμφωνεί δε με ένα σχόλιο στον Αισχίνη (3.187), ότι μέρος του Βουλευτηρίου μετατράπηκε στο Μητρώο.

²²² Ευριπίδης, Ελένη, 1301-68

²²³ Σοφοκλής, Φιλοκτήτης, 391-402

2. Η έδρα των πρυτάνεων

Τοῦ βουλευτηρίου τῶν πεντακοσίων πλησίον θόλος ἐστὶ καλουμένη, καὶ θύουσι τε ἐνταῦθα οἱ πρυτάνεις (...) (Παυσανίας, 1.5.1)

Ακόμα και στην εποχή του Παυσανία, οι πρυτάνεις είχαν την έδρα τους στην αθηναϊκή Θόλο, η διακριτή κυκλική κάτοψη της οποίας διατηρείται μέχρι σήμερα και βοήθησε ιδιαίτερα τους ανασκαφείς της κλασικής αγοράς στην κατανόηση της τοπογραφίας του χώρου [εἰκ.17]. Αρχιτεκτονικά το κτίσμα ήταν μέτριας κατασκευής, τουλάχιστον μέχρι τη ριζική ανακαίνισή του στους χρόνους του Αυγούστου, με λίθινους ισοϋψείς δόμους στο κατώτερο τμήμα της ανωδομής και ωμοπλίνθους ψηλότερα. Η κωνική στέγη στηριζόταν εσωτερικά με έξι πωρολιθικούς ιωνικούς κίονες. Θραύσματα της πήλινης επένδυσης του ξύλινου γείσου αλλά και πήλινων ανθεμωτών ακροκεράμων συλλέχθηκαν στο χώρο. Στους κλασικούς χρόνους το δάπεδο της Θόλου ήταν από συμπαγές πηλόχωμα, και στη μέση βεβαιώθηκαν ίχνη στρογγυλού σε τετράγωνη βάση βωμού. Η είσοδος βρισκόταν ανατολικά, ενώ βόρεια αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα μικρού κτίσματος που ερμηνεύθηκε ως μαγειρείο²²⁴.

Η Θόλος ή Σκιάς, όπως επίσημα αποκαλούνταν²²⁵, κτίστηκε μέσα στη δεκαετία 470-460 πΧ, επί Κίμωνα ή – το πιθανότερο – μετά από τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη, με τον οποίο συνδέεται και η καθιέρωση του θεσμού των πρυτάνεων²²⁶. Στη Θόλο φυλάσσονταν πολύτιμα αντικείμενα, όπως μικρά αργυρά αγαλμάτια²²⁷, αλλά κυρίως τα επίσημα μέτρα και σταθμά της πολιτείας, δείγματα των οποίων με την επιγραφή ΔΕ (=

²²⁴ Για την αρχιτεκτονική και τις μετασκευές της Θόλου: Thompson 1940, 45 κ.ε., Travlos 1971, 553-561, Agora XIV, 41-46, Miller 1978, 54-56, Παπαχατζής 1974, 193-197 σημ.5

²²⁵ IG II² 1795-6, 1798 (2ος αι μΧ). Ησύχιος, Φώτιος, Σούδα, Μέγ. Ετυμ., λ. σκιάς.

²²⁶ Ο Thompson αρχικά χρονολόγησε τη Θόλο γύρω στο 470 (1940, 126-128, 153) και αργότερα στην εποχή μετά το 460 (1988, 201). Για την εισαγωγή του θεσμού των πρυτάνεων, βλ. Rhodes 1971, 16-19. Άλλοι μελετητές χρονολογούν το κτίσμα λίγο μετά από την Κιμώνεια νίκη στον Ευρυμέδοντα ποταμό, γύρω στο 465 πΧ (Boersma 1970, 54-55, Παπαχατζής 1974, 194-195)

²²⁷ Παυσανίας, 1.5.1

δημόσιον) βρέθηκαν στην περιοχή κατά τις ανασκαφές²²⁸. Ο επιστάτης των πρυτάνεων, που εκλεγόταν κάθε μέρα δια κλήρου από τα πενήντα μέλη της πρυτανεύουσας φυλής, ήταν υποχρεωμένος να διανυκτερεύει στη Θόλο και κρατούσε τα κλειδιά των ναών καθώς και τη σφραγίδα του κράτους²²⁹.

Στη Θόλο στεγάζονταν και αρκετές θρησκευτικές δραστηριότητες, και αναφέρεται ότι οι πρυτάνεις θυσίαζαν πριν από τις συνεδριάσεις της εκκλησίας στους συμπαραστάτες θεούς τους, τον Απόλλωνα Προστατήριο, την Άρτεμη Βουλαία, την Άρτεμη Φώσφορο (ή, αόριστα, τη θεά Φώσφορο), την Αθηνά Αρχηγέτιδα²³⁰. Από τις αρχές του 2ου αιώνα μΧ είναι επιγραφικά μαρτυρημένες και «θεές Φωσφόροι», σε σχέση με την Θόλο και την Άρτεμη Βουλαία, και ο ιερέας τους εμφανίζεται με καθήκοντα στη σκιάδα²³¹.

Η πιο καλά μαρτυρημένη δραστηριότητα στη Θόλο αφορά εντούτοις στη συνεστίαση των πρυτάνεων²³². Η διαμόρφωση του εσωτερικού παραμένει προβληματική και αποκαθίστανται ανάκλιντρα σε μαιανδροειδή²³³ ή κυκλική διάταξη με την προϋπόθεση ότι οι 56-62 πρυτάνεις γευμάτιζαν σε βάρδιες²³⁴. Η κατανόηση, όμως, του τρόπου της συνεστίασης υπό άλλο πρίσμα, μπορεί να συνδράμει και στην κατανόηση της επιλογής του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού τύπου.

Αντίθετα με το Πρυτανείο, όπου η σίτησις θεωρούνταν προνόμιο των επίσημων καλεσμένων και επιφανών πολιτικών εκπροσώπων, αθλητών, οικογενειών, ο πρυτανικός οίκος²³⁵ εξυπηρετούσε τις καθημερινές υποθέσεις της πόλης και δεν χρειαζόταν, ή, ακόμα, δεν έπρεπε οι πρυτάνεις να σπαταλούν το χρόνο τους σε συμποσιακού χαρακτήρα συνευρέσεις. Οι πρυτάνεις δεν ήταν στην πλειοψηφία τους αριστοκράτες, αλλά κοινοί πολίτες, και επιδίωξη του νέου πολιτεύματος ήταν η ισότητα, σε αντίθεση με την τρυφή των βασιλικών αυλών και των τυράννων. Γι' αυτό και θα έτρωγαν καθιστοί και όχι ανακεκλιμένοι²³⁶, σε έδρανα ή απλούς κλισμούς, σε αντιστοιχία με τα Σπαρτιατικά ή Κρητικά συσσίτια που ενδεχομένως ενέπνευσαν το κλεισθένειο πολίτευμα²³⁷ (άραγε τον ίδιο τον Κίμωνα;).

Ως αρχιτεκτονικά πρότυπα της Θόλου έχουν προταθεί τόσο η αρχαϊκή όρχήστρα²³⁸ όσο και η υποτιθέμενη κυκλική σκηνή του Ξέρξη²³⁹. Δεν χρειάζεται όμως να φτάσει κανείς τόσο μακριά. Κυκλικές κατασκευές απαντούν ήδη από τους αρχαϊκούς

²²⁸ Camp 1990, 53, 242-243, fig. 147. Μερικά από τα σταθμά προηγούνται χρονικά της Θόλου και ίσως προέρχονται από το F (Wycherley 1978, 49)

²²⁹ Αριστοτέλης, Αθ. Πολ., 44.1

²³⁰ Agora III, 53-54 (Απόλλων Προστατήριος), 55-58 (Άρτεμη Βουλαία, Φώσφορος, Φώσφοροι), π. 120 (Αθηνά Αρχηγέτιδα)

²³¹ IG II², 1795, 50-52: ίερεύς Φωσφόρων καὶ ἐπὶ Σκιάδος. Βλ. και Agora III, π. 123

²³² Πολυδεύκης, 8.155, Σούδα, λ. Θόλος, Αριστοτέλης, Αθ. Πολ. 43.3. Ο Ήσυχιος ορίζει τη Θόλο ως τόπο ἐν ᾧ τὰ συμποτικὰ σκεύη ἀπόκειται, γεγονός που επιβεβαιώνεται επιγραφικά και ανασκαφικά (Thompson 1940, 126 κ.ε., 145). Φαίνεται ότι στη Θόλο δεν συνέρχονταν οι πρυτάνεις ως πολιτικό σώμα, αφού αυτή τη λειτουργία κάλυπτε το Βουλευτήριο (Miller 1978, 59)

²³³ Boersma 1970, 54-55, 212

²³⁴ Miller 1978, 58-60, Travlos 1971, fig. 693 (για παρόμοια αποκατάσταση, χωρίς ανάκλιντρα στο κέντρο)

²³⁵ Ο όρος πρυτανικόν αναφέρεται σε τιμητικά ψηφίσματα του 3ου και 2ου αιώνα πΧ, η πλειοψηφία των οποίων βρέθηκε στην περιοχή της Θόλου (Miller 1978, 4-11, 38, Shear 1994, 241, π.70)

²³⁶ Το γεγονός ότι προβλέπονταν στρώματα για τη Σκιάδα (Agora I, 5344,14) δεν συνεπάγεται ανάκλιντρα, αφού το ρήμα στρωννύειν χρησιμοποιείται και για θρόνους (IG II², 1328-9). Για τη διάκριση μεταξύ συνεστιάσεων σε ανακεκλιμένη ή καθιστή θέση μέσα σε αρχαίους συγγραφείς όπως ο Αθήναιος βλ. Cooper & Morris 1990, 77-79.

²³⁷ Cooper & Morris 1990, 78

²³⁸ Miller 1978, 61-62, π.73

²³⁹ Thompson 1956, 282-283

χρόνους και σε σχέση με ιερά. Επρόκειτο ως επί το πλείστον για πρόχειρα στημένα κελύφη, που εξυπηρετούσαν τις θρησκευτικές εκδηλώσεις και τα τελετουργικά γεύματα που τις συνόδευαν. Η Θόλος ονομαζόταν και Σκιάς επειδή έμοιαζε στην πραγματικότητα με την ελληνική σκιάδα, μια εν είδει σκηνής κατασκευή που παρείχε στέγη, και στη μνημειακή μορφή της αποκρυστάλλωσε τον τύπο των προγενέστερων ημι-προσωρινών, αντίστοιχης λειτουργίας, χώρων²⁴⁰. Έτσι λοιπόν, ο τύπος επιλέχθηκε με βάση τις ανάγκες και το ιδεολογικό υπόβαθρο της αθηναϊκής δημοκρατίας, και ένα στοιχείο της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής αναβαπτίστηκε σε ένα από τα πρώτα πολιτικά σχεδιασμένα οικοδομήματα της Δυτικής αρχιτεκτονικής παράδοσης²⁴¹.

²⁴⁰ Οι Cooper & Morris (1990, 65-75) παραθέτουν αναλυτικά παραδείγματα κυκλικών κατασκευών από ιερά του ελληνικού ηπειρωτικού και μικρασιατικού χώρου, όπως και αρχιτεκτονικές – επιγραφικές μαρτυρίες για τη μορφή τους.

²⁴¹ Cooper & Morris 1990, 79

3. Οι έδρες των αρχόντων

πρώτη δέ έστιν ἐν δεξιᾷ καλουμένη στοά βασίλειος, ἔνθα καθίζει βασιλεὺς ἐνιαυσίαν ἄρχων ἀρχὴν καλουμένην βασιλείαν.

Ο Παυσανίας (1.3.1) επιβεβαιώνει ότι η Βασίλειος Στοά ήταν το πρώτο δημόσιο οικοδόμημα που συναντούσε όποιος ακολουθούσε το δρόμο από το Δίπυλο. Τα θεμέλια του κτίσματος βρέθηκαν στα βόρεια κράσπεδα της τάφρου του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου το 1970. Η κάτοψη, οι αναθηματικές επιγραφές αρχόντων σε ερμαϊκές στήλες που βρέθηκαν μέσα και κοντά στη στοά, και μια στήλη του 408 πΧ που περιέχει τον περί φόνου νόμο του Δράκοντα, ορίζοντας να στηθεί πρόσθεν τές στοᾶς τές βασιλείας²⁴², συνηγορούν υπέρ της ταύτισης των καταλοίπων με την επίσημη έδρα του Αρχοντα Βασιλέα που αναφέρει ο Παυσανίας²⁴³.

Η στοά είχε μικρές διαστάσεις, λίθινη ανωδομή και πρόσοψη προς ανατολάς από οκτώ κίονες δωρικού ρυθμού [ΕΙΚ.9]. Στο εσωτερικό δύο και αργότερα, από τα τέλη του 5ου αιώνα, τέσσερις δωρικοί κίονες στήριζαν τη στέγη, ενώ χαμηλή λίθινη εξέδρα περιέτρεχε τους τρεις τοίχους της στοᾶς²⁴⁴. Στα τέλη του 5ου αιώνα η εξέδρα διαμορφώθηκε σε απλό έδρανο, και δύο κιονωτές πτέρυγες προστέθηκαν στην πρόσοψη, πιθανόν για την τοποθέτηση ανάμεσα στους κίονες στηλών με τμήματα της αναθεωρημένης νομοθεσίας του Δράκοντα και του Σόλωνα²⁴⁵.

Η χρονολόγηση της στοάς είναι προβληματική. Η αρχική παραδοσιακή άποψη τη συσχέτιζε με την τυραννία του Πεισιστράτου²⁴⁶, όμως τα στρωματογραφικά δεδομένα κατεύθυναν αργότερα τον Shear σε χρονολόγηση περί το 500²⁴⁷. Αντιθέτως, η εκτεταμένη παρουσία υλικού σε δεύτερη χρήση στα θεμέλια υποδηλώνει κατασκευή

²⁴² IG I² 115,4 κ.ε.

²⁴³ Wycherley 1978, 31

²⁴⁴ Για την αρχιτεκτονική της στοάς βλ. Shear 1971, 243-255, Agora XIV, 83-90, Camp 1990, 79-86, Shear 1994, 236-237

²⁴⁵ Camp 1990, 82

²⁴⁶ Shear 1971, 243-255. Την παραδοσιακή άποψη υπερασπίζονται οι Robertson (1986, 172-176) και Angiolillo (1997, 15-16)

²⁴⁷ Shear 1993, 427-429, 1994, 237-239

στους χρόνους μετά τα περσικά²⁴⁸. Επιπλέον, η κεραμική έμπροσθεν της στοάς ανήκει στην περίοδο 500-470 πΧ²⁴⁹ και θραύσματα των πήλινων ακρωτηρίων που αναφέρει ο Παυσανίας (1.3.1: συμπλέγματα Θησέα και Σκίρωνα, Ηούς και Κεφάλου) μπορούν να χρονολογηθούν γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα²⁵⁰.

Για τον προορισμό της στοάς οι φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες είναι πλειστες²⁵¹. Η στοά αποτέλεσε την επίσημη έδρα του άρχοντα Βασιλέα σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της, γεγονός που πιστοποιεί μια ουσιαστική μετατόπιση της αρχής από την αρχαία στη νέα αγορά. Αν και το βουκολείο παρέμεινε το κατεξοχήν θέατρο του «ιερού γάμου» των Ανθεστηρίων μέχρι τα χρόνια του Αριστοτέλη, από τον 5ο αιώνα και εξής ο άρχων Βασιλεύς προίστατο του ιερατείου και οργάνων τις θρησκευτικές δραστηριότητες από τη Βασίλειο Στοά: επέβλεπε τη διεξαγωγή των Μυστηρίων και των Επιληναίων, την τέλεση των δημοτελών θυσιών, των λαμπαδηρομιών και όλων των αγώνων που συνδέονταν με τις εορτές. Ο Βασιλεύς ήταν επιπλέον εισηγητής σε δίκες ασέβειας και φόνου και διεξήγαγε την απαραίτητη γι' αυτές προανάκριση, όμως με σχεδόν μηδενική επιρροή στην τελική απόφαση συγκριτικά με την εποχή των νόμων του Δράκοντα²⁵². Στη στοά συνερχόταν ενίστε και η βουλή του Αρείου Πάγου, προκειμένου να δικάσει ορισμένες υποθέσεις, και ίσως για το σκοπό αυτό να σχηματιζόταν υπαίθριος χώρος μπροστά από τη στοά με ένα περισχοίνισμα²⁵³.

Η Βασίλειος Στοά, περισσότερο από ένα πολιτικό γραφείο της αθηναϊκής δημοκρατίας υπήρξε αρχείο των βασικών νόμων της πολιτείας. Η σημαντική πληροφορία του Αριστοτέλη ότι η στοά στέγαζε τους κύρβεις²⁵⁴, αν και συνδέει λανθασμένα τη Βασίλειο Στοά με τον Σόλωνα, αποκαλύπτει πιθανόν τον πραγματικό λόγο υιοθέτησης της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής μορφής, ως χώρου έκθεσης και προφύλαξης εύθραυστων και πολύτιμων για την ιδεολογική εγκυρότητα του νέου πολιτεύματος αντικειμένων²⁵⁵. Στα τέλη του 5ου αιώνα οι αναθεωρημένοι νόμοι του Σόλωνα και ο περί φόνου νόμος του Δράκοντα ήταν, σύμφωνα με τον Ανδοκίδη, γραμμένοι στον τοίχο της στοάς²⁵⁶. Η πρόθεση να είναι οι νόμοι διαθέσιμοι και ορατοί σε όλους τους πολίτες ανταποκρίνεται στο πνεύμα της δημοκρατίας. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Shear²⁵⁷, η επιλογή του δωρικού ρυθμού ως γνήσιου εκφραστικού μέσου της ισορροπίας μεταξύ φέροντος και φερόμενου στοιχείου και της αυστηρής σύνθεσης οριζόντιων μελών σε κανονικές αναλογίες μεταφέρει με σαφήνεια στην αρχιτεκτονική γλώσσα την ιδέα της ισονομίας, της πολιτικής ισότητας που κατοχυρώνεται μέσα από το νόμο.

Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τη μετατόπιση του Άρχοντα Βασιλέα ως γεγονός μη σχετικό με τη μαρτυρημένη από τον Αριστοτέλη μεταφορά των αρχόντων

²⁴⁸ Thompson 1988, 202, Francis & Vickers 1988, 163, Camp, ο.π.

²⁴⁹ Shear 1975, 369 κ.ε.

²⁵⁰ Thompson, ο.π.

²⁵¹ Agora III, 21-25

²⁵² Gagarin 2000, 573-576

²⁵³ Αρποκρατίων, λ. ἀπεσχοινισμένος, [Δημοσθένης], 25.1.23. Για την ερμηνεία του περισχοίνισματος ως συγκεκριμένου χώρου, βλ. Martin 1951, 325-326

²⁵⁴ Αριστοτέλης, Αθ. Πολ, 7.1: ἀναγράφαντες δὲ τοὺς νόμους εἰς τοὺς κύρβεις ἔστησαν ἐν τῇ στοᾷ τῇ βασιλείῳ καὶ ὥμοσαν χρήσεσθαι πάντες.

²⁵⁵ Ο Thompson (1988, 203) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Βασίλειος Στοά είχε σχεδιαστεί γι' αυτόν ακριβώς το λόγο επί Εφιάλτη, και παραλληλίζει τη λειτουργία της με τη λειτουργία της Στοάς των Αθηναίων στους Δελφούς. Οι κύρβεις θα είχαν τοποθετηθεί στην εσωτερική εξέδρα της στοάς. Ο Shear (1994, 240-241), που δεν δέχεται τόσο χαμηλή χρονολόγηση για τη στοά, θεωρεί ότι ο Εφιάλτης είχε προσωρινά αποθηκεύσει τους κύρβεις και τους άξονες στην Ακρόπολη, κατά τη διάρκεια των επισκευών της στοάς μετά τα Περσικά, και σε αυτή την επαναποτοθέτηση αναφέρεται και η μαρτυρία του Αναξιμένη (βλ. σημ.45).

²⁵⁶ Ανδοκίδης 1. 82,84,85

²⁵⁷ Shear 1994, 239

στο Θεσμοθετείο²⁵⁸. Ο Shear πρότεινε την ταύτιση του Θεσμοθετείου με το κτίσμα F, στο οποίο θα μεταφέρθηκαν οι άρχοντες στα πρώτα χρόνια της δημοκρατίας μετά την εγκατάλειψή του από τους τυράννους. Ο χώρος παρείχε δυνατότητες συνεστιάσεων, ενώ μετά τα Περσικά επισκευάστηκε και παρέμεινε σε χρήση²⁵⁹. Ωστόσο οι έδρες των αρχόντων ήταν τοπογραφικά συναφείς στην αρχαία αγορά και κάτι αντίστοιχο θα περιμέναμε και στην κλασική αγορά, όπως υποδεικνύει ο ενιαίος όρκος στο λίθο που βρισκόταν μπροστά στη Βασίλειο Στοά, αλλά και η παρουσία των κύρβεων, στους οποίους όλοι οι άρχοντες ήταν υπόλογοι. Επιπλέον, το κτίσμα F είναι αναμενόμενο ότι θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες της παρακείμενης Βουλής.

Ο Robertson υπέθεσε ότι αρχικά όλοι οι άρχοντες έδρευαν κοντά στη Βασίλειο Στοά και γευμάτιζαν σε μικρή δίχωρη κατασκευή βόρεια της μεταγενέστερης Στοάς του Διός²⁶⁰, όμως η χρονολόγηση της κατασκευής στους αρχαϊκούς χρόνους, όπως και ο προορισμός της, δεν είναι σαφής²⁶¹. Ο ίδιος ταύτισε το Θεσμοθετείο με τη Στοά του Διός, που κτίστηκε μετά το 430 στη δυτική πλευρά της κλασικής αγοράς, αμέσως νοτιότερα της Βασιλείου Στοάς, στηρίζοντας την ταύτιση στην αναφορά του Αριστοφάνη σε συνεστιάσεις που λάβαιναν χώρα σε παραπλήσιες στοές²⁶², σε δείγματα κεραμικής από τη βορειοδυτική περιοχή της αγοράς με την ένδειξη ΔΕ²⁶³, σε καταλόγους αρχόντων κοντά στη Στοά του Διός αλλά και στον παραλληλισμό με παρόμοια στοά από την αγορά της Θάσου που στέγαζε το σώμα των αρχόντων της πόλης²⁶⁴.

Μολονότι θελκτική, η πρόταση του Robertson προσκρούει εν μέρει στο γεγονός ότι καμία αρχαία πηγή δεν δηλώνει ξεκάθαρα ότι η Στοά του Διός ονομαζόταν επίσης Θεσμοθετείο, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην περίπτωση της Θόλου/Σκιάδος ή της Ποικίλης/Πεισιανάκτιου Στοάς²⁶⁵. Τα κατάλοιπα γευμάτων που παρατηρούνται σε αποθέτες στην περιοχή της Βασιλείου Στοάς μπορεί να προέρχονται από διαφορετικές κατηγορίες αξιωματούχων και πολιτών, και η σημαντική αύξησή τους στη δεκαετία 460-450, μετά από τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη, αντικατοπτρίζει ίσως την τάση του αθηναϊκού κράτους για αύξηση των δαπανών σίτισης και την πρόθεση για ευρύτερη συμμετοχή των πολιτών στη διοίκηση²⁶⁶.

Εν πάσι περιπτώσι, η ύπαρξη ενός Θεσμοθετείου, σύγχρονου ή μεταγενέστερου της Βασιλείου Στοάς, που ενδεχομένως να μην έχει ακόμα εντοπιστεί ή ταυτιστεί ανασκαφικά, επιβεβαιώνει τη χωροταξική και σημασιολογική συρρίκνωση των γραφείων και των αρμοδιοτήτων, αντίστοιχα, των εννέα αρχόντων στους κλασικούς χρόνους. Η ίδια η Βασίλειος Στοά θα μπορούσε να εξυπηρετεί αρχικά το σύνολο των αρχόντων και όχι μόνο τον Άρχοντα Βασιλέα.

Ο όρκος των αρχόντων προς τα λίθω περιγράφεται από τον Αριστοτέλη και τον Πλούταρχο ως έθιμο που τέθηκε σε ισχύ για πρώτη φορά μετά από τη νομοθεσία του

²⁵⁸ Αθ. Πολ., 3.5. Για την πληροφορία του Αριστοτέλη ότι οι άρχοντες συνήλθαν στο Θεσμοθετείο στην εποχή του Σόλωνα, βλ. παραπάνω, σελ.15

²⁵⁹ Shear 1994, 241

²⁶⁰ Robertson 1986, 168, 170

²⁶¹ Rotroff & Oakley 1992, 4, 5 n.15, 39

²⁶² Αριστοφάνη *Εκκλησιάζουσες*, 684-686, όπου η Πραξαγόρα μετατρέπει τα δικαστήρια και τις στοές σε εστιατόρια και κατευθύνει όσους κρατούν εισιτήρια με «Β» στη Βασίλειο Στοά και όσους κρατούν εισιτήρια με «Θ» (εννοείται το Θεσμοθετείο;) στη στοά δίπλα σε αυτή.

²⁶³ Ο σχολιαστής του Πλάτωνα (*Φαιδρος*, 235d) σημειώνει ότι οι έξι κατώτεροι άρχοντες συνεστιάζονταν στο Θεσμοθετείο.

²⁶⁴ Robertson 1984, 257 και Camp 1986, 107

²⁶⁵ Για τη Θόλο/Σκιάδα: Αρποκρατίων, λ. θόλος και για τη Στοά Ποικίλη/Πεισιανάκτιο: Σχολ. Δημοσθένη 20.112

²⁶⁶ Rotroff & Oakley 1992, 36-37, 40-41, 52

Σόλωνα²⁶⁷. Ο σολώνειος λίθος ταυτίστηκε από τον Shear με τον τοῦ κήρυκος λίθον, στον οποίο ο Σόλων ανέβηκε για να κηρύξει τον πόλεμο στα Μέγαρα, στη γνωστή ιστορία που αφηγείται ο Πλούταρχος²⁶⁸. Ο λίθος αυτός βρισκόταν στην περιοχή του Πρυτανείου, όπου και οι ἄξονες με τους νόμους²⁶⁹. Ο μελετητής υποστήριξε ότι ο ίδιος λίθος μεταφέρθηκε μπροστά στη Βασίλειο Στοά²⁷⁰ συγχρόνως με τη μεταφορά του Βασιλέα, και συνέχισε να αποτελεί το σύμβολο της πίστης στους νόμους της πολιτείας, καθώς η ορκομωσία λάβαινε πλέον χώρα υπό την «επιτήρηση» των κύρβεων²⁷¹.

Αντίθετη άποψη έχει ο Robertson, που θεωρεί αδύνατη μια τέτοια μετακίνηση από τη στιγμή που στο τελετουργικό μέρος της εορτής των Συνοικίων ο κήρυκας συνέχιζε να παίζει σημαντικό ρόλο και στους κλασικούς χρόνους²⁷². Η αποδοχή ή απόρριψη της πρότασης του Shear δεν αναιρεί την αναφορά του νέου στο παλαιότερο πολιτειακό καθεστώς, που πραγματοποιείται μέσω αυτού του ιδιάζοντος διπολισμού. Στην αρχιτεκτονική και θεωρητική της έκφανση η δημοκρατία καινοτομεί και ταυτόχρονα αφομοιώνει, ή καλύτερα, «δημιουργεί» το παρελθόν της.

²⁶⁷ Αριστοτέλης, Αθ. Πολ., 7.1: Οἱ δ' ἐννέα ἄρχοντες ὀμνύντες πρὸς τῷ λίθῳ κατεφάτιζον ἀναθῆσεν ἀνδριάντα χρυσοῦν, ἐάν τινα παραβῶσι τῶν νόμων· ὅθεν ἔπι καὶ νῦν οὔτως ὀμνύουσι. Τον ὄρκο περιγράφει παρομοίως και ο Πλούταρχος (Σόλων, 25.2). Για το σχολιασμό του χωρίου στον Αριστοτέλη βλ. Rhodes 1993, 134-136 και Agora III, 22-23, p. 9

²⁶⁸ Πλούταρχος, Σόλων, 8.1-2

²⁶⁹ Εξάλλου έγινε λόγος για το όρκωμασιον στην περιοχή της αρχαίας αγοράς.

²⁷⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον όρκο της εποχής του Σόλωνα (Αθ. Πολ. 7.1) και στον ενιαύσιο όρκο των αρχόντων της εποχής του (Αθ. Πολ. 55.5) χωρίς να διαφοροποιεί τη λέξη λίθος. Ο Πολυδεύκης (8.86) περιγράφει, όπως ο Αριστοτέλης, τη δοκιμασία των αρχόντων κατά τους κλασικούς χρόνους και προσθέτει ότι ο λίθος βρισκόταν στη Βασίλειο Στοά. Ομως, ο νεώτερος λίθος προσδιορίζεται και στους δύο συγγραφείς με την έκφραση εφ' ω τα τόμια. Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται απλά για μαρτυρία του τυπικού της θυσίας πριν τον όρκο ή για τοπογραφική διαφοροποίηση από τον αρχικό λίθο.

²⁷¹ Shear 1994, 242-245. Ένας ορθογώνιος λίθος, λειασμένος στην ανώτερη επιφάνειά του, ήρθε στο φως ακριβώς μπροστά από τη Στοά, και ταυτίστηκε από τους ανασκαφείς με τον όρκιο λίθο των αρχόντων (Camp 1990, 83).

²⁷² Robertson 1998, 300 n.82

4. Η Εκκλησία

Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν στη δεκαετία του 1930 στο λόφο της Πνύκας, όπου στους κλασικούς χρόνους συνερχόταν η έκκλησία του δήμου, αποκάλυψαν τρεις περιόδους στην ιστορία της²⁷³. Η πρώτη εγκατάσταση της συνέλευσης των αθηναίων πολιτών στο νέο χώρο χρονολογήθηκε στους λίγο μετά την καθιέρωση της δημοκρατίας χρόνους, δηλαδή γύρω στο 500, όταν το πέρασμα της εκτελεστικής εξουσίας στο δήμο εκφράστηκε με την αναζήτηση ενός επαρκέστερου σημείου συνάντησης για τις ανάγκες του νέου πολιτεύματος²⁷⁴. Ο στόχος δεν ήταν μόνο να παρασχεθεί ένας βολικότερος χώρος για τις συνελεύσεις²⁷⁵, αλλά με τη μεταφορά του πυρήνα των αποφάσεων από την αρχαία αγορά κοντά στο νέο κέντρο της πόλης δόθηκε έμφαση στη νεοαποκτηθείσα ανεξαρτησία και δύναμη του πολίτη²⁷⁶. Η σχέση της αγοράς με την Πνύκα ήταν άμεση και λειτουργική: τίποτα δεν αποφασιζόταν στη συνέλευση που να μην έχει συζητηθεί και ζυμωθεί πρώτα στα πολιτικά «πηγαδάκια» της αγοράς²⁷⁷. Και στα τέλη του 5ου αιώνα μια μεγάλη συνέλευση των πολιτών πραγματοποιήθηκε στην αγορά, μετά την εκδίωξη των Τριάκοντα, για να αποφασιστεί το προσωρινό πολιτικό καθεστώς²⁷⁸.

Όπως συμβαίνει και με τα πρώτα πολιτικά κτίσματα στο χώρο της κλασικής αγοράς, η άποψη για χρήση της Πνύκας από το δήμο αμέσως μετά από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη είναι υπό αμφισβήτηση. Ο παλαιότερος λίθινος *ἱόρος πυκνός* χρονολογείται στα μέσα του 5ου αιώνα²⁷⁹, και ο Thompson υποστήριξε ότι οι πρώτες συνελεύσεις διεξάγονταν στο νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς και η μεταφορά τους

²⁷³ Kourouliotes & Thompson 1932, 96-217

²⁷⁴ Travlos 1971, 466-467, Agora XIV, 48-52, Hansen 1983, 25-34

²⁷⁵ Άλλωστε διαθέσιμοι χώροι υπήρχαν, μάλιστα από τον 3ο αιώνα η Εκκλησία μεταφέρθηκε στην περιοχή του Διονυσιακού θεάτρου, κάτι που θα μπορούσε να έχει προβλεφθεί και νωρίτερα (Mc Donald 1943, 49κ.ε.)

²⁷⁶ Boersma 1970, 32

²⁷⁷ Αριστοφάνης, Ἀχαρνεῖς, 21 κ.ε., Δημοσθένης, 19.122

²⁷⁸ Αριστοτέλης, Αθ. Πολ., 38.1. Ισως την ίδια περίοδο η Πνύκα βρισκόταν υπό επισκευή (Agora XIV, 50)

²⁷⁹ IG I², 882

στην Πνύκα εγκαινιάστηκε με αφορμή την επιτακτική ανάγκη για συχνότερες εκκλησίες, όταν οι αρμοδιότητες του δήμου αυξήθηκαν επί Εφιάλτη²⁸⁰.

Η περιοχή της Πνύκας, προτού δοθεί στη διάθεση του αθηναϊκού δήμου, προφανώς θα κατοικούνταν, και αν δεχτούμε ότι ο όρος Πνύκα προέρχεται εκ του «πυκνός», θα ήταν μια πυκνοκατοικημένη, πιθανόν εύπορη, συνοικία της αρχαίας πόλης, κοντά στους δυτικούς πρόποδες της Ακρόπολης και παρά τον Άρειο Πάγο. Η απαλλοτρίωση της έκτασης αυτής θα μπορούσε μόνο να αποτελεί τμήμα ενός καλά σχεδιασμένου και εκτενούς πολεοδομικού προγράμματος, που δεν θα προσέκρουε σε σοβαρές αντιδράσεις και που δύσκολα, συνεπώς, θα μπορούσε να εκπονηθεί στα πρώτα χρόνια της δημοκρατίας. Αντίθετα, μια χρονολόγηση μετά τα Περσικά φαντάζει λογικότερη, δεδομένης της καταστροφής που είχε προκληθεί από τους Πέρσες στην Αθήνα και της ανάγκης για άμεσο χωροταξικό σχεδιασμό του άστεως και ανοικοδόμηση των ερειπίων²⁸¹.

Στη βάση της αντιπαράθεσης μιας «κλεισθένειας» και μιας «μεταπερσικής» συμπαγούς οικοδομικής πολιτικής, όπως αυτή διαφαίνεται στο πρόβλημα χρονολόγησης των πρώτων μνημείων της δημοκρατίας, ελλοχεύει το αναπάντητο ερώτημα της πρώιμης φύσης της ίδιας της δημοκρατίας. Πόσο αυτόματες ή/και ενιαίες υπήρξαν οι αλλαγές στη δομή της πόλεως, και πόση «αυτοπεποίθηση» συνόδευε το νέο πολίτευμα στα πρώτα του βήματα, ώστε να αποκρυσταλλώσει άμεσα τις κατακτήσεις του;

²⁸⁰ Thompson 1988, 199

²⁸¹ Όμως πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει μαρτυρία για πρώιμες συνελεύσεις του αθηναϊκού δήμου στο χώρο της κλασικής αγοράς, εκτός από την περίπτωση του οστρακισμού (για τον οστρακισμό: Vanderpool 1949, 394-412, Agora III, 163-165, Lang 1990, 1-6)

5. Κελύφη θρησκευτικής σημασίας

Στον τομέα της θρησκευτικής ζωής η κλασική αγορά «διαφημίζει» τον καθολικά ιερό χαρακτήρα της: τον 5ο αιώνα, κανένας ένοχος αδικήματος δεν μπορούσε να εισέλθει στο χώρο²⁸², ενώ κατά την τέλεση εορτών τον 4ο αιώνα τοποθετούνταν περιρραντήρια στις εισόδους της αγοράς, για τον απαραίτητο καθαρμό των πολιτών, όπως ακριβώς στα προπύλαια των ιερών²⁸³.

Όμως, οι θεοί που λατρεύονται είναι θεοί πολιτικοί. Οι Δώδεκα Θεοί ανακαλούν το αρχαιότερο δικαστικό σώμα της αθηναϊκής ιστορίας, καθώς έκριναν την διαμάχη Αθηνάς και Ποσειδώνα για την κυριαρχία της απτικής γης²⁸⁴ και αποτέλεσαν το πρώτο δικαστήριο στην ιστορία του Ορέστη και των Ευμενίδων²⁸⁵. Στην κλασική εποχή η επίκλησή τους συνοδεύει κάθε όρκο²⁸⁶. Ο Ερμῆς λατρεύεται ως Ἀγοραῖος (προστάτης του εμπορίου και του ἀγορεύειν)²⁸⁷, ο Δίας ως Αγοραῖος (προστάτης της πολιτικής ζωής)²⁸⁸, Φράτριος (προστάτης της εσωτερικής κοινωνικής δομής μαζί με την Αθηνά φρατρία)²⁸⁹ ή Ἐλευθέριος (προστάτης της εξωτερικής πολιτικής)²⁹⁰. Από τον 4ο αιώνα φαίνεται ότι στην αγορά απέκτησε το δικό της χώρο λατρείας και η πρώτη προσωποποιημένη έννοια, η Εἰρήνη²⁹¹. Σε κάθε πολιτικό κέλυφος, επίσης, αντιστοιχούν

²⁸² Δημοσθένης 22.77

²⁸³ Σχολ. Αισχίνη, 3.176

²⁸⁴ [Απολλόδωρος], 3.14.1.4

²⁸⁵ Δημοσθένης, 23.66

²⁸⁶ Αριστοφάνης, Ορνιθες, 95, Ιππεις, 235

²⁸⁷ Παυσανίας, 1.51.1, Αριστοφάνης, Ιππεῖς, 297 (και Σχολ.), Ησύχιος, λ. Ἀγοραῖος Ἐρμῆς, Πλούταρχος, Βίοι δέκα ρητ., 844 B. Για το ρόλο του Ερμή στην αθηναϊκή αγορά, βλ. Martin 1951, 192-193, Agora III, 102-108

²⁸⁸ Αριστοφάνης, Ιππεῖς, 409-410 και σχόλιο: Ἀγοραῖος Ζεὺς ἴδρυται ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ

²⁸⁹ Agora III, n. 112

²⁹⁰ Agora III, 25-30

²⁹¹ Ο Φιλόχορος (fr. 151) συσχετίζει το βωμό της Ειρήνης με την Ειρήνη του Βασιλέως (την ίδια περίοδο στήθηκε και το άγαλμα του Κηφισόδοτου) ενώ ο Πλούταρχος (Κίμων, 13.6) αναφέρει ως αφορμή ίδρυσης της λατρείας την Καλλίειο Ειρήνη. Βωμός της θεάς μαρτυρείται ήδη στον

σχετικές θεότητες, που δέχονται θυσίες πριν από οποιαδήποτε πολιτική δραστηριότητα: Στο Μητρώο λατρεύεται η Μητέρα των Θεών, στο Βουλευτήριο ο Ζευς, η Αθηνά και η Εστία, όλοι με το προσωνύμιο *Βουλαίος*, στη Θόλο ο Απόλλων *Προστατήριος*, η Άρτεμη *Βουλαία*, οι Φώσφοροι.

Εξετάζοντας τα σωζόμενα λατρευτικά κελύφη της αγοράς, αρκετά τοπογραφικά προβλήματα ενσκήπτουν. Στη θέση του υστεροαρχαϊκού «*κναΐσκου*» του Διός κτίστηκε στο διάστημα 430-409/8 πΧ²⁹² η Στοά του Διός Ελευθερίου, του οποίου η λατρεία φαίνεται ότι εισήχθη μετά το 480 πΧ²⁹³ [ΕΙΚ.17]. Η υιοθέτηση του τύπου της στοάς με παρασκήνια και η επιμελημένη δόμηση ταιριάζουν στη μετά τα Προπύλαια εποχή, αλλά και στα πλαίσια της μνησίκλειας σύλληψης του μνημειακού. Ο λατρευτικός προορισμός του οικοδομήματος ξενίζει, και η χρήση του ανά τους αιώνες το εντάσσει στα κοσμικά κτίσματα της αγοράς, χωρίς να αποκλείεται και μια επισημότερη λειτουργία, όπως αυτή του Θεσμοθετείου.

Η ύπαρξη ιερού του Διός στην περιοχή πιστοποιείται σε ένα σχόλιο στον Πλούτο του Αριστοφάνη (1175)²⁹⁴, στην αναφορά του Λυκούργου σε ναό του Διός Σωτήρα²⁹⁵ αλλά και στη μαρτυρία του Υπερείδη, ότι ο Ζευς καλούνταν *Ἐλευθέριος* γιατί οι απελεύθεροι οικοδόμησαν τη στοά πλησίον του²⁹⁶. Ο Wycherley ερμήνευσε την ένδειξη πλησίον αύτοῦ ως αναφορά στο ἄγαλμα του Διός, που ήταν στημένο σε βάθρο μπροστά στη στοά²⁹⁷, όμως ο Lippolis θεωρεί ότι ο πραγματικός χώρος λατρείας του θεού ήταν η γειτονική προς νότον θέση, η οποία στον ύστερο 4ο αιώνα μνημειοποιήθηκε στο ναό που είναι ήδη γνωστός στην έρευνα ως ναός του Απόλλωνα Πατρώου²⁹⁸ [ΕΙΚ.18].

Ο λόγος της ανέγερσης της Στοάς του Διός και του μεγάλου βωμού αποκτά μεγαλύτερο νοηματικό περιεχόμενο εφόσον συνδεθεί με την μετά το 427 καταστροφή των Πλαταιών – παραδοσιακού συμμάχου των Αθηναίων και χώρου λατρείας του Ελευθερίου Διός αλλά και του εορτασμού των Ελευθερίων – από τους Λακεδαιμόνιους²⁹⁹. Ο Lippolis συμβιβάζει τις πηγές θεωρώντας ότι είναι πολύ πιθανόν η στοά να ανεγέρθηκε από τις εισφορές των απελεύθερων, ο αριθμός των οποίων αυξήθηκε από τα τέλη του 5ου αιώνα και εξής, και οι οποίοι αποκτούσαν με την

Αριστοφάνη (*Ειρήνη*, 1019-1022), σε σχέση όμως με τα Συνοίκια. Ο Robertson (1992, 54-58) υποστηρίζει ότι ο βωμός αυτός βρισκόταν μεταφέρθηκε στην κλασική αγορά στους ρωμαϊκούς χρόνους. Μάλιστα ταυτίζει με το βωμό της Ειρήνης τον μεγάλο μαρμάρινο βωμό του 4ου αιώνα που οι ανασκαφείς της αγοράς υποθέτουν ότι μεταφέρθηκε από την Πνύκα (Agora XIV, 160-162). Όμως θυσίες προς τη θεά πρέπει να λάβαιναν χώρα στην κλασική αγορά νωρίτερα, τουλάχιστον από τον 4ο αιώνα (βλ. και Ισοκράτης, 15.109-110)

²⁹² Στο 409/8 χρονολογείται η πρώτη επιγραφική μαρτυρία της στοάς (IG I², 115)

²⁹³ Η Έλευθερία αποκρυσταλλώνεται σε πολιτική έννοια μετά τα Περσικά (βλ. και Raeflaub 2000, 249-275). Με τα Περσικά σχετίζεται η επίκληση *Ἐλευθέριος* σε αρκετούς λεξικογράφους και ταυτίζεται με το προσωνύμιο Σωτήρ. Για τις μαρτυρίες ονομασίας και χρήσης της στοάς στους κλασικούς χρόνους (περίπατοι, έδρα φιλοσόφων, ανάθεση ασπίδων, έκθεση στηλών) βλ. Agora III, 25-30. Ο Παυσανίας (1.3.3-4) αναφέρεται στη διακόσμησή της με ζωγραφικές συνθέσεις του Ευφράνορα στα μέσα του 4ου αιώνα πΧ (Δώδεκα Θεοί, Θησέας, Δήμος και Δημοκρατία, μάχη της Μαντίνειας). Για την αρχιτεκτονική της στοάς, Travlos 1971, 527-533, Agora XIV, 96-101, Camp 1990, 77-79

²⁹⁴ «ἐν ἀστεὶ σωτῆρα Δία πιμῶσιν, ἔνθα καὶ σωτῆρος Διός ἐστιν ἱερόν τὸν αὐτὸν ἔνιοι καὶ ἔλευθεριόν φασι». Στο ΝΑ άκρο της αγοράς βρέθηκε και όρος του Διός Ελευθερίου, των μέσων του 5ου αιώνα (Agora III, n. 39)

²⁹⁵ Λυκούργος, *Κατά Λεωκρ.*, 136-137

²⁹⁶ Μέγ. Ετυμ: *Ἐλευθέριος* καλεῖται ό Ζεύς, διὰ τὸ τοὺς ἔλευθερους τὴν στοὰν οἰκοδομῆσαι τὴν πλησίον αὐτοῦ. οὕτως μὲν Υπεριδῆς. Παρομοίως ο Αρποκρατίων (λ. *ἔλευθέριος Ζεύς*), με τη διαφορά ότι χρησιμοποιεί τον όρο *ἔξελευθέρους*.

²⁹⁷ Agora III, n. 26, Παυσανίας, 1.3.2, Agora XIV, 101

²⁹⁸ Lippolis 1998-2000, 163-175, fig.18

²⁹⁹ Lippolis 1998-2000, 176-178

απελευθέρωσή τους πολιτικά δικαιώματα παρόμοια με των συμμάχων των Αθηναίων, όπως οι Πλαταιείς. Γι' αυτό και η λατρεία του Διός Ελευθερίου απέκτησε πολύπλευρη σημασία και έγινε σημείο αναφοράς τόσο για την εξωτερική πολιτική όσο και για την εσωτερική κοινωνική συγκρότηση του αθηναϊκού κράτους³⁰⁰.

Για να επιλύσει το ζήτημα της πραγματικής θέσης του ναού του Απόλλωνα Πατρώου, ο Lippolis επανέφερε την άποψη που είχε εκφέρει το 1937 ο Dörpfeld³⁰¹: η λατρεία του Απόλλωνα Πατρώου βρισκόταν στο σημείο που κάλυψε στους ελληνιστικούς χρόνους το βορειότερο τμήμα του Μητρώου με το εσωτερικό περιστύλιο. Στην περιοχή αυτή, άλλωστε, βρέθηκε το λατρευτικό άγαλμα του θεού, έργο του Ευφράνορα, αλλά και δύο λίθινοι ομφαλοί, σύνθετες αφιέρωμα στον Πύθιο Απόλλωνα, τον οποίο οι αρχαίοι συγγραφείς ταύτιζαν ρητά με τον Πατρώο³⁰². Σύμφωνα με την αποκατάσταση του Lippolis, η λατρεία του Απόλλωνα έδρευε στον αρχαϊκό ναίσκο που θεωρείται ότι ανήκει στη Μητέρα των Θεών, και μετά την περσική καταστροφή συνεχίστηκε στο χώρο σε ανοιχτό τέμενος³⁰³. Τότε θα στήθηκε και ο Απόλλων Αλεξίκακος του Κάλαμι, που είδε αργότερα ο Παυσανίας πρό του νεώ³⁰⁴.

Οπωσδήποτε η πρόταση του Lippolis για τη θέση του ναού του Πατρώου Απόλλωνα είναι τολμηρή, όμως ανοικτή σε συζήτηση, αφού η σύνδεση των καταλοίπων του υστεροκλασικού ναϊκού κτίσματος με τη λατρεία του Απόλλωνα στηρίζεται κυρίως στη μαρτυρία του Παυσανία (1.3.4) ότι ο ναός ήταν πλησίον της Στοάς του Διός, και η έννοια του πλησίον ενέχει μια ασάφεια στην απόσταση των μνημείων. Η τελευταία αποκατάσταση της κάτοψης του ναού ως εξάστυλου πρόστυλου κτίσματος, με αναφορές στο Ερέχθειο και τη λατρεία του ήρωα Βούτη, του οποίου απόγονος ήταν και ο Λυκούργος, συνδέει το ναό με τον αθηναϊκό πολιτικό των τελευταίων χρόνων της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Η λατρεία ηρώων διαπιστώνεται στην κλασική αγορά με αποθέτες αναθημάτων και υπαίθριους μικρούς περιβόλους³⁰⁵, κυρίως όμως με δύο σημαντικά μνημεία πολιτικής προπαγάνδας: το δεύτερο σύνταγμα των Τυραννοκτόνων και τον περιβόλο των Επωνύμων Ηρώων των δέκα κλεισθένειων φυλών. Και τα δύο συντάγματα των Τυραννοκτόνων, το αρχαϊκό – που είχε επιστραφεί από την Περσία στους ελληνιστικούς χρόνους – και το πρώιμο κλασικό, είδε ο Παυσανίας στην αγορά τον 2ο αιώνα μΧ. (1.8.5). Ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων ήταν οι πρώτοι θνητοί που τιμήθηκαν με ανδριάντες στην αγορά³⁰⁶, εγκαινιάζοντας τον μακρύ, από τον 4ο αιώνα και εξής,

³⁰⁰ Lippolis 1998-2000, 211-212

³⁰¹ Dörpfeld 1937, 77κ.ε, Παπαχατζής 1974, 182-183

³⁰² Δημοσθένης, 18.141, Ευρυπίδης, Οων, 8κ.ε., 283κ.ε. (βλ και Agora III, nos. 108, 110)

³⁰³ Lippolis 1998-2000, 161-162, 213-214. Αν δεχτούμε ότι ο ναϊσκός «της Μητρός των Θεών» είναι περισσότερο μια παρανόηση παρά ένα πραγματικό αρχιτεκτονικό κέλυφος, η υπόθεση της ύπαρξης λατρείας του Απόλλωνα στο σημείο αυτό δεν αναιρείται, όπως δεν αναιρείται και από την αποκατάσταση υπαίθριου βουλευτήριου στο χώρο. Σημειωτέον ότι στο στεγασμένο Βουλευτήριο ο Παυσανίας (1.3.5) είδε και άγαλμα του Απόλλωνα, και φαίνεται ότι ο θεός είχε την ιδιαίτερη «συνοικία» του στην αγορά.

³⁰⁴ Παυσανίας, 1.3.4

³⁰⁵ Agora XIV, 119-121. Τετράγωνος περιβόλος με απόθεση προσφορών που αποκαλύφθηκε λίγο ανατολικότερα της Βασιλείου Στοάς (Camp 1990, 86) ταυτίστηκε από ορισμένους ερευνητές με το Λεωκόρειον, το ιερό παρά το οποίο, σύμφωνα με το Θουκυδίδη (6.57.3), διλοφονήθηκε ο Ίππαρχος (Thompson 1978, 101-102). Ο Robertson (1992, 99-105) υποστηρίζει ότι το Λεωκόρειον βρισκόταν στον Κεραμεικό (βλ. και Αρποκρατίων, λ. Λεωκόρειον) και αποτελούσε το σημείο εκκίνησης της πομπής των Παναθηναίων, δηλαδή το χώρο συγκέντρωσης του λαού (η μεταγενέστερη ιστορία για τον ήρωα Λεώ που θανάτωσε τις κόρες του για να σώσει την Αθήνα από έναν λιμό φαίνεται αιτιολογική). Τον τετράγωνο περιβόλο συσχετίζει ο Lippolis (1998-2000, 205-206) με τη λατρεία του Άρη, που θα ιδρύθηκε μετά τα Περσικά και που η συνέχειά της στο χώρο αποκρυσταλλώθηκε με τη μεταφορά του ναού του από την Παλλήνη.

³⁰⁶ Αριστοτέλης, Ρητορ., 1.9.38

κατάλογο αντίστοιχων τιμητικών μνημείων³⁰⁷. Σε αυτούς κατέφευγαν καταδιωκόμενοι πολίτες για να σωθούν³⁰⁸, ενώ ο εκάστοτε πολέμαρχος έκλεινε τη σειρά των ιεροπραξιών του με εναγισμούς για τους Τυραννοκτόνους³⁰⁹. Η θέση των ανδριάντων στους χρόνους του Παυσανία προσδιορίζεται από τις πηγές, όπως και από ενεπίγραφο τμήμα του λίθινου βάθρου του ενός συντάγματος, δυτικά της οδού των Παναθηναίων και απέναντι από το Μητρώο³¹⁰. Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσει κανείς ότι το σύνταγμα των Κριτίου και Νησιώτη στήθηκε αρχικά σε θέση διαφορετική από αυτή που αποτέλεσε μετά τα Περσικά τον κατεξοχήν πολιτικό πυρήνα του άστεως.

Στην ίδια περιοχή ήταν στημένος και ο περίβολος των Επωνύμων Ήρώων, που πρέπει να υπήρχε στον καιρό του Αριστοφάνη³¹¹, πιθανόν στο χώρο που αργότερα καλύφθηκε από το δυτικό άκρο της ελληνιστικής Μέσης Στοάς³¹². Εκτός από την προφανή λειτουργία του, ο περιφραγμένος περίβολος των Επωνύμων αποτελούσε και τον επίσημο πίνακα ανακοινώσεων της πόλεως, καθώς στο βάθρο του μνημείου αναρτούνταν οι υπό ψήφιση νόμοι, κατάλογοι υποψηφίων στράτευσης και δικαστικές εκκρεμότητες³¹³. Η φύση της αθηναϊκής δημοκρατίας δεν θα μπορούσε να εκφραστεί συνοπτικότερα απ' ό,τι σε αυτό το εξωστρεφές αμάλγαμα θρησκείας και πολιτικής. Οι νέοι ήρωες του αθηναϊκού κράτους είναι συμβατοί με το παρελθόν και πιο ανθρώπινοι από ποτέ. Γι' αυτό και η χρονολόγηση του αρχικού περιβόλου ταιριάζει πολύ καλά με το πνεύμα της περίκλειας οικοδομικής πολιτικής.

³⁰⁷ Agora XIV, 158-160, Παπαχατζής 1974, 212-213 σημ.1. Όπως ρητά δηλώνεται σε ψήφισμα του 314 πΧ (IG II², 450) απαγορευόταν να στήνονται άλλοι τιμητικοί ανδριάντες κοντά στους Τυραννοκτόνους.

³⁰⁸ Ερμογένης, τέχνη ρητορική, 1.7

³⁰⁹ Αριστοτέλης, Αθ. Πολ., 58.1

³¹⁰ Αρριανός, Ανάβ., 3.16.8. Για την επιγραφή βλ. Agora XIV, 156-158

³¹¹ Ο Αριστοφάνης (Ειρήνη, 1183-4) αναφέρει το άγαλμα του ήρωα Πανδίονα σε σχέση με έναν κατάλογο στρατευσίμων ήδη από το 421 πΧ. Ένα σχόλιο στους στίχους αυτούς αναφέρει ότι οι επώνυμοι ήταν στημένοι παρὰ πρυτανεῖον, ίσως όμως γίνεται σύγχυση μεταξύ Πρυτανείου και Πρυτανικού, δηλαδή της Θόλου (Agora III, n. 232)

³¹² Agora XIV, 38-40, Camp 1990, 69-72

³¹³ Agora III, 85-90, Agora XIV, 41

6. Η αγορά της αθηναϊκής δημοκρατίας

Οι λίθινοι όροι των τελών του βου ή/και των αρχών του 5ου αιώνα δηλώνουν με επισημότητα ότι ο χώρος της αγοράς εκτεινόταν ανατολικά του Αγοραίου Κολωνού, εκεί όπου στο κοντινό παρελθόν λειτουργούσε μια εμπορική αγορά περισσότερο ιδιωτικού χαρακτήρα. Οι αρχαίοι δρόμοι, αναλλοίωτοι στο πέρασμα των χρόνων, επέβαλαν και το σχέδιο του νέου κέντρου³¹⁴. Η Βουλή των Πεντακοσίων εγκαταστάθηκε στις υπώρειες του λόφου, στη δυτική πλευρά της αγοράς, που έμελλε να αποτελέσει την πολιτική της πτέρυγα. Βορειότερα διαμορφώθηκε η καθ' εαυτό θρησκευτική ζώνη, με αντιπροσωπευτικά κελύφη: τον ήδη υπάρχοντα βωμό των Δώδεκα Θεών, τον πρόγονο της Βασιλείου Στοάς και τα ιερά (;) του Απόλλωνα Πατρώου και του Διός Ερκείου, κατεξοχήν πολιτικών θεοτήτων που πιστοποιούν την ενότητα της πόλεως και την ένταξη των αθηναϊκών οίκων στην κοινωνική της δομή, όπως και τους δεσμούς των Αθηναίων με τους Ιωνες³¹⁵.

Η ενότητα της πόλης, κυρίαρχη επιδίωξη των τυράννων αλλά και της νεοσυσταθείσας δημοκρατίας, αποτυπωνόταν συμβολικά μέσω της οδού των Παναθηναίων, που ξεκινώντας από το βωμό ένωσης όλης της Αττικής περνούσε από το εν άστει Ελευσίνιο³¹⁶ και κατέληγε στην Ακρόπολη αλλά και πρακτικά, με την πομπή των Παναθηναίων³¹⁷, τους ιππικούς αγώνες, τις συνεδριάσεις των αντιπροσώπων του λαού σε ανοικτό χώρο, δίπλα στα μαγαζιά και τους χώρους συναλλαγών των πολιτών.

³¹⁴ Martin 1974, 271

³¹⁵ Martin 1951, 178-179, Shear 1978, 7-8

³¹⁶ Ιδρυμένο από τα μέσα του 6ου αιώνα, το ιερό μνημειοποιήθηκε στις αρχές του 5ου. Ο Παυσανίας (1.14.1) αναφέρει δύο ναούς, έναν προς τιμήν της Δήμητρας και της Κόρης και έναν του Τριππολέμου. Του τελευταίου τα θεμέλια έχουν εντοπιστεί (Camp 1990, 152-155) και ανήκουν στις αρχές του 5ου αιώνα, σε μια περίοδο που η θέση του ήρωα αναβαθμίζεται, τόσο στην αγγειογραφία όσο και στη λατρεία, καθώς προβάλλει ως ο κατεξοχήν ιδρυτής του πολιτισμού και παραλληλίζεται με την ίδια την Αθήνα (Boersma 1970, 34-35)

³¹⁷ Η διάρθρωση και η πορεία της πομπής συμβόλιζε στην ουσία τη δομή και την ιστορία της πόλης, και το έντονα συμβολικό αυτό μήνυμα αποτυπώθηκε αργότερα στη ζωφόρο του Παρθενώνα (για τη σημασία του χώρου της πομπής βλ Graf 1996, 58)

Για την απονομή δικαιοσύνης στα πρώτα χρόνια της δημοκρατίας δεν υπάρχουν σαφή κατάλοιπα στο χώρο της κλασικής αγοράς. Ανατολικά της Θόλου σώζονται θεμέλια ενός μεγάλου τετράγωνου υπαίθριου περιβόλου, που χρονολογήθηκε στις αρχές του 5ου αιώνα. Για σειρά ετών οι ανασκαφείς υπέθεταν ότι επρόκειτο για την *Ηλιαία*, το μεγάλο λαϊκό δικαστήριο των Αθηνών³¹⁸, λόγω του μεγέθους, της θέσης και της χρονολόγησής του, όμως τελευταία ερμηνεύθηκε ως το ηρώο του Αιακού, το οποίο αργότερα χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση σιτηρών. Στους τοίχους του τεμένους αναρτούνταν πιθανόν οι δικαστικές αποφάσεις, αφού και ο ίδιος ο Αιακός ήταν κριτής στον Άδη³¹⁹ [ΕΙΚ.9].

Η καταστροφή της Αθήνας από τους Πέρσες το 480 άφησε τα σημάδια της και στο χώρο της αγοράς. Σχεδόν όλα τα πρώιμα κελύφη ισοπεδώθηκαν, και πρόχειρες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις κάλυψαν τα παλαιότερα οικοδομήματα της βορειοδυτικής πλευράς³²⁰. Ο Κίμων, στο απόγειο της δημοτικότητάς του, εξωράισε το παλαιό κέντρο της πόλης ανακαινίζοντας δύο τεμένη αντάξια της ιερότητάς του (Θησείο, Ανάκειο), ταυτόχρονα όμως επιδόθηκε σε διορθωτικές για την εικόνα της κλασικής αγοράς κινήσεις, με εκτεταμένη δενδροφύτευση³²¹ και την οικοδόμηση – με τη γενναιοδωρία του συγγενή του Πεισιάνακτα – της *Ποικίλης Στοάς* στα βόρεια, ενός από τα πρωιμότερα μνημεία αισθητικής σκοπιμότητας και πολιτικής προπαγάνδας μέσω της καλλιτεχνικής έκφρασης, προπομπού των λίγο μεταγενέστερων περίκλειων έργων της Ακρόπολης. Η στοά, η πρώτη λέσχη στο χώρο της αγοράς, συνδύαζε την απλότητα της πρακτικής χρήσης που υπαγορεύει η αρχιτεκτονική της μορφή με τη μεγαλοπρέπεια των μυθικών και ιστορικών νικών που απεικόνισε στους τοίχους της η καλλιτεχνική συντροφιά του αθηναίου πολιτικού³²². Οι μάχες του Θησέα κατά των Αμαζόνων και ο Τρωικός πόλεμος συνδέθηκαν με τις μάχες του Μαραθώνα και της Οινόης, παρέχοντας ένα μυθικό πρότυπο για την ηρωοποίηση του κοντινού παρελθόντος³²³.

Στο δεύτερο τέταρτο του 5ου αιώνα και μέχρι τα μέσα του η αγορά απέκτησε περισσότερο πολιτικό χαρακτήρα, και η διευθέτηση των κελυφών αντανακλά πλέον τη νέα δυναμική άνθηση της δημοκρατίας. Στην περίοδο που ο Εφιάλτης αφαίρεσε καθοριστικά προνόμια από τον Άρειο Πάγο μεταβιβάζοντάς τα στην Εκκλησία, τη Βουλή και τα ηλιαστικά δικαστήρια³²⁴, ο όγκος των αρμοδιοτήτων κάθε πολιτικού σώματος αυξήθηκε, όπως και η σταθερότητα και νομιμοποίηση του πολιτεύματος. Η Θόλος, η Πνύκα και ίσως το Βουλευτήριο (;) δείχνουν την μετά το 480 διαμόρφωση του πολιτικού τοπίου, ενώ η Βασίλειος Στοά επισκευάστηκε ριζικά και σημασιοδοτήθηκε εκ νέου υπό το πνεύμα των νόμων της πολιτείας.

Η οικοδομική δραστηριότητα στην κλασική αγορά αναζωογονήθηκε στο τελευταίο τρίτο του 5ου αιώνα, μετά από ένα διάστημα αρχαιολογικής «σιωπής» που συμπίπτει με

³¹⁸ Agora XIV, 62-65, Hansen 1989², 219-261, Camp 1990, 180-181

³¹⁹ Stroud 1998, Camp 2003, 21. Για τον Αιακό βλέπε και παραπάνω, σημ. 166

³²⁰ Thompson 1937, 14-16

³²¹ Πλούταρχος, *Κίμων*, 7.13, Παυσανίας, 10.15.3. Ο Martin (1951, 299-300) παρατηρεί ότι ακόμα και σήμερα η δενδροφύτευση χρησιμοποιείται στη βελτίωση της εικόνας των βομβαρδισμένων πόλεων.

³²² Για τις χρήσεις της Ποικίλης Στοάς και τις ζωγραφικές παραστάσεις στο εσωτερικό της βλ. τις συγκεντρωμένες μαρτυρίες του Wycherley (Agora III, 31-45). Στη στοά σύχναζαν φιλόσοφοι, ποιητές, επαίτες και απλοί άνθρωποι, ενώ ήδη στον 5ο αιώνα διεξάγονταν δίκες [εκεί δίκαζαν οι Τριάκοντα (Διογένης Λαέρτιος, 7.1.5)], όπως και η πρόρρηση του Ιεροφάντη για τα Ελευσίνια Μυστήρια (Σχολ. Αριστοφάνη *Βάτραχοι*, 369). Για αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα της στοάς, βλ. Agora XIV, 90-94, Camp 1990, 101-109

³²³ Holscher 1991, 371

³²⁴ Αριστοτέλης, Αθ. Πολ., 25.1, Rhodes 1993, 309-322

τα χρόνια του Περικλή. Εξαίρεση αποτελεί η καθιέρωση έδρας για τους δέκα Στρατηγούς, που απέκτησαν σημαντικές εξουσίες από την εποχή εκείνη³²⁵.

Στα τέλη του 5ου αιώνα ο χώρος της αγοράς οριοθετήθηκε προς νότον σε ένα κανονικότερο σχέδιο, που απέχει όμως πολύ από τα ελληνιστικά συγκροτήματα «ευπρεπισμένων» λειτουργικών χώρων. Το νέο αισθητικό πνεύμα υλοποιήθηκε με την οικοδόμηση της Στοάς του Ελευθερίου Διός (427-409 πΧ), της Νότιας Στοάς I (430-420 πΧ), στα δωμάτια της οποίας εδράζονταν και συνδειπνούσαν πολιτικά σώματα σχετικά με τις εμπορικές κυρίως δραστηριότητες, όπως οι Μετρονόμοι³²⁶, και ανατολικότερα με το νομισματοκοπείο της πόλης³²⁷. Ο πολιτικός τομέας έγινε περισσότερο συμπαγής με την οικοδόμηση του Νέου Βουλευτηρίου στα δυτικά, ενώ τα πρώτα βεβαιωμένα κατάλοιπα δικαστηρίων εμφανίστηκαν στο βορειοανατολικό άκρο της πλατείας, στον τριγωνικό χώρο μεταξύ της οδού Παναθηναίων και του αρχαίου δρόμου που περνούσε λίγο νοτιότερα από τη σύγχρονη οδού Αδριανού³²⁸, με κατεύθυνση Α->Δ [εικ. 17].

Την ίδια εποχή άλλαξε ο προσανατολισμός της Πνύκας, με την τοποθέτηση του βήματος του ομιλητή προς το νότο και την κατασκευή τεχνητού ανδήρου για τους θεατές στα βόρεια. Ταυτόχρονα ο χώρος διαμορφώθηκε σε περισσότερο κλειστό σύνολο, με περιορισμένες δυνατότητες πρόσβασης. Η αντιστροφή του κοίλου είχε πιθανόν κίνητρα πρακτικής φύσης, και συνδέεται συνήθως με κάποια καταστροφή της υπάρχουσας εγκατάστασης ή με την ανάγκη προστασίας από τους βόρειους ανέμους³²⁹. Ο Hansen προτείνει το συσχετισμό της νέας διαρρύθμισης ελεγχόμενης πρόσβασης με την καθιέρωση μισθοδοσίας για τη συμμετοχή στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας, που έλαβε χώρα αμέσως μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας (403/2 πΧ) και ενώ η διαδικασία ανακατασκευής είχε ξεκινήσει νωρίτερα από τους Τυράννους³³⁰.

Οι αλλαγές αυτές μοιάζουν να σηματοδοτούν δύο παράλληλες εξελίξεις: τη διαρκώς αυξανόμενη παρουσία και σημασία του εμπορικού στοιχείου στο χώρο της αγοράς³³¹ και τη στροφή της οικοδομικής δραστηριότητας γύρω από τους αθηναίους πολίτες, την ευρύτερη συναίνεση και υποστήριξη των οποίων είχαν ανάγκη οι πολιτικοί

³²⁵ Με το Στρατηγείο ταυτίζονται πιθανόν θεμέλια κτίσματος τραπεζοειδούς κάτοψης που αποκαλύφθηκαν νοτιοδυτικά της Θόλου και χρονολογούνται μετά τα μέσα του 5ου αιώνα. Στην περιοχή βρέθηκαν επιγραφές σχετικές με τους Στρατηγούς (Camp 1990, 54-55, Agora III, 174-177, Agora XIV, 73).

³²⁶ Οι Μετρονόμοι αναφέρονται σε επιγραφή από το χώρο της στοάς (Agora I, 7030). Βλ. επίσης Agora XIV, 77-78, Camp 1990, 166-171. Οι χώροι αυτοί είναι πιθανόν να ταυτίζονται με τα μαρτυρημένα από τις πηγές ἀρχεῖα (Agora III, 126-128), αν και ο όρος αναφέρεται μάλλον σε μια ολόκληρη περιοχή της αγοράς. Ο Wycherley (1978, 45) τοποθέτησε υποθετικά σε έναν από τους χώρους της στοάς και το κλασικό Θεσμοθετείο

³²⁷ Agora XIV, 78-79, Camp 1986, 128-135

³²⁸ Πρόκειται για τα κτίρια Α-Β, που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αιώνα και που ο Boegehold ταυτίζει υποθετικά με την Ηλιαία και το Παράβυστον, στο οποίο δικάζονταν κακουργήματα (Boegehold 1995, 11-15, και για το Παράβυστον: 6-8, 178-179, nos. 152-161)

³²⁹ Boersma 1970, 94, Agora XIV, 49-50. Η μαρτυρία του Πλούταρχου (Θεμιστοκλης, 19.6) ότι οι Τριάκοντα ήταν υπεύθυνοι για την αλλαγή γίνεται δεκτή από τους περισσότερους ερευνητές, όχι όμως και η αιτιολογία ότι οι Τριάκοντα ήθελαν ο ομιλητής να κοιτά προς την «όλιγαρχική» ξηρά και όχι προς τη «δημοκρατική» θάλασσα.

³³⁰ Hansen 1989, 152

³³¹ Η έξαρση της εμπορικής δραστηριότητας επισημαίνεται, κυρίως αρνητικά, από συντηρητικούς κλασικούς συγγραφείς, ιδίως τον Αριστοφάνη, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, που τον 4ο αιώνα οραματίζεται, σε ένα ιδεατό πολεοδομικό σχήμα, τη διάκριση της «αγορας ελευθέρας» από την «αγορα ἀναγκαία» (Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1331a30-35). Ο Martin (1951, 300-308) έχει συγκεντρώσει σχετικά χωρία από τη γραμματεία του 5ου και 4ου αιώνα πΧ. Για τα ανασκαφικά κατάλοιπα, Agora XIV, 170-173, 185-191 και για φιλολογικές/επιγραφικές μαρτυρίες, Agora III, 185-206

διάδοχοι του Περικλή στα χρόνια της πολιτειακής κρίσης που ακολούθησαν τη Σικελική τραγωδία και το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου³³².

³³² Boersma 1970, 95-96

Γ. ΟΙ ΔΥΟ ΑΓΟΡΕΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ: ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΚΤΙΜΗΣΗ

Τις αγορές της Αθήνας χαρακτηρίζουν κατ' αρχήν οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύχθηκαν. Η πολιτειακή μεταρρύθμιση των τελών του βου αιώνα βρήκε την έκφρασή της σε μια σειρά σταδιακών προσαρμογών της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής στις νέες επιπταγές της δημοκρατίας³³³. Όλες οι δραστηριότητες έχουν πλέον σημείο αναφοράς την ανοιχτή πλατεία, και όχι πια το Πρυτανείο, οι παλαιοί παράγοντες διαμόρφωσης της πολιτικής ζωής (Άρχοντες, Φυλοβασιλείς) εκτοπίζονται από νέους (Βουλευτές, Πρυτάνεις, Στρατηγοί), ενώ η πολυπλοκότητα των δημοσίων λειτουργιών και της διογκούμενης γραφειοκρατίας αποτυπώνεται τόσο στην αυτονόμηση όσο και στην εξειδίκευση χώρων³³⁴: η εκκλησία, έχοντας αποκτήσει ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτικού γίγνεσθαι, συνεδριάζει στην Πνύκα, οι δραματικές παραστάσεις διδάσκονται πλέον στο θέατρο, δικαστήρια λειτουργούν σε πάμπολλες θέσεις του άστεως, η αγορά γίνεται αντιληπτή ως άθροισμα πλήθους τομέων και χώρων με διαφορετικές ονομασίες και ιδιότητες [εικ.19]. Σε αντίθεση με την ασαφή θέση του εμπορικού τομέα στην αρχαία αγορά, ο χώρος της κλασικής αγοράς βρίθει από πρόχειρα στημένες τέντες και πάγκους, εμπορικές «συνοικίες» και κύκλους, χώρους που πωλούνταν άνθρωποι και πράγματα³³⁵, δίνοντας την εντύπωση ότι φιλοξενεί ένα μόνιμο και πολύχρωμο παζάρι³³⁶.

Πολλά όμως φαίνεται να είναι και τα στοιχεία που ενοποιούν τις δύο αγορές και γεφυρώνουν τη μεταξύ τους απόσταση. Πολυλειτουργικοί χώροι με σχετικά μεγάλη έκταση, συνδεδεμένοι μέσω λατρευτικών νησίδων με τα iερά του Ιλισού και της Ακρόπολης και μέσω δρόμων με το λοιπό άστυ και τα περίχωρά του, οι αγορές μπολιάζουν την πολιτική με μια θρησκευτική ατμόσφαιρα που καθαγιάζει και εικονογραφεί τον ιστορικό και κοινωνικό χάρτη κάθε εποχής. Σε κάθε αγορά εδρεύουν οι εγκόσμιες αλλά και οι υπερφυσικές αρχές της πόλης, θεοί αγοραίοι και ήρωες που

³³³ Είναι γεγονός ότι οι αλλαγές στην κοινωνική οργάνωση μπορεί να ολοκληρώνονται ταχύτερα από τις αλλαγές στην κοινωνική δομή, κάτι που αντανακλάται και στα ταφικά έθιμα του βου αιώνα (Morris 1987, 208-209)

³³⁴ Bl. Hölscher 1991, 370

³³⁵ Agora III, 188-190

³³⁶ Bl. Wycherley 1978, 91-103

πρόσθεσαν αίγλη και άθλους στην ιστορία της, και διεξάγονται πομπές, εορτασμοί και αγώνες προς τιμήν τους.

Στα πλαίσια αυτά η διάταξη των κελυφών δεν έχει αποκτήσει ακόμα τη θεατρικότητα της αλληλουχίας στωικών οικοδομημάτων και την ίδια της αυτοτέλειας που δεσπόζει στα ελληνιστικά συγκροτήματα και θεωρητικοποιείται στα ρωμαϊκά Fora. Πράγματι, η οικοδομική δραστηριότητα δεν εξαρτάται από μια ιδεολογικά ομοιογενή και ισχυρή πρόθεση, αλλά υλοποιείται μέσα από μια συνεχή διαδικασία α/συνέχειας των πολιτικών και κοινωνικών μορφών που χαρακτηρίζουν την ιστορία της πόλης, με αποτέλεσμα την ελάχιστη ομοιομορφία³³⁷. Δεν είναι δύσκολο για τους Αθηναίους να κατεδαφίσουν κτίσματα που έχουν απωλέσει πια τον ουσιαστικό λόγο ύπαρξή τους αλλά και να οικοδομήσουν νέα εκεί που παλαιότερα μπορεί να υπήρχε κάτι τελείως διαφορετικό: η θεωρία συνέχειας της χρήσης ενός χώρου, που συστηματοποιήθηκε στην περίπτωση των ιερών ώστε να αγγίζει συχνά τα όρια της ιδεοληψίας, καταρρίπτεται καταφανώς στην περίπτωση της Στοάς του Ελευθερίου Διός, που κτίστηκε πάνω σε εργαστήρια μεταλλοτεχνίας και κλονίζεται σημαντικά όταν εξετάζονται οι «πρόγονοι» και «απόγονοι» πολιτικών κελυφών στην κλασική και αρχαία αγορά αντίστοιχα.

Οι αρχιτεκτονικές μορφές καταδεικνύουν και τονίζουν τη σημασία αρκετών χώρων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Πρυτανείου, της Θόλου και της Βασιλείου Στοάς, υπηρετούν όμως πλήρως τις ανάγκες της εκάστοτε κοινωνικής πραγματικότητας. Η μνημειακού τύπου δημιουργία είναι ένα στοιχείο που θα αργήσει να φανεί στην αρχιτεκτονική ιστορία των αθηναϊκών αγορών: προτιμούνται απλά και λειτουργικά κελύφη χωρίς να ενδιαφέρει η «υστεροφημία» του αρχιτεκτονήματος, και αν αυτή προκύψει θα οφείλεται αποκλειστικά στη συνέχεια της χρήσης. Η έδρα των Στρατηγών ήταν πιο «ταπεινή» από τη Βασίλειο Στοά, ο άρχοντας Βασιλέας όμως είχε προ πολλού απεκδυθεί το ρόλο του ρυθμιστή των πολιτικών πραγμάτων και του ανώτατου δικαστή³³⁸. Τα σημαντικότερα σώματα της αθηναϊκής δημοκρατίας συνεδρίαζαν σε υπαίθριους χώρους. Εντούτοις, η έννοια του πολιτιστικού κελύφους έχει αρχίσει να διαμορφώνεται συνειδητά με τις λέσχες (Στοά Ποικίλη, Στοά Διός), κτίσματα περισσότερο επιμελημένα αρχιτεκτονικά, που δεν διαφημίζουν ένα πολιτικό σώμα αλλά την εικόνα και ιστορία της πόλης. Μόνο πολύ αργότερα, μέσα στους ελληνιστικούς χρόνους, η κοσμική αρχιτεκτονική θα προσελκύσει επιφανείς χορηγούς και θα οικειοποιηθεί πολυτελέστερα υλικά δομής.

Οι αναφορές της κλασικής στην αρχαία αγορά είναι ενδεικτικές της συνάφειας και της ομαλότητας της αλληλοδιαδοχής τους. Στοιχεία του παλαιού κέντρου μεταφέρθηκαν ή αντιγράφηκαν στο νέο: μαζί με τους άρχοντες και την εκκλησία, ένα αντίτυπο των νόμων του Σόλωνα και ένας νέος (;) όρκιος λίθος βρίσκουν τη θέση τους στην κλασική αγορά, όπως βρίσκουν τη θέση τους ο Θησέας ως ήρωας της δημοκρατίας³³⁹, ο Ζευς Αγοραίος, ο Ζευς και η Αθηνά Φρατρία (πλέον ως πρωταγωνιστές στα Άπατούρια), η Εστία, η Ειρήνη, ενδεχομένως και η λατρεία της Πανδήμου κάτω από τον προμαχώνα της Νίκης και κοντά στη νέα αγορά³⁴⁰. Το έθιμο της κοινής εστίασης (Θόλος, περιοχή Βασιλείου Στοάς, Νότια Στοά I) φαίνεται ότι συνεχίζει μια μακρόχρονη παράδοση, όμως υιοθετείται μια στάση απομάκρυνσης από παλαιότερες πρακτικές που ήταν

³³⁷ Lippolis 1998-2000, 210

³³⁸ Επιπλέον, η Βασίλειος Στοά ήταν κυρίως ένα κέλυφος αντιπροσωπευτικού του πολιτεύματος και όχι ενός αξιώματος

³³⁹ Ο Θησέας απεικονίζεται στην Ποικίλη Στοά να νικά τις Αμαζόνες, δεσπόζει στο γλυπτό διάκοσμο του Ηφαιστείου, στέκεται δίπλα στον Δήμο και τη Δημοκρατία στη Στοά του Διός, προβάλλει την πολιτική του Κίμωνα και «ταυτίζεται» με τον Περικλή στην Αμαζονομαχία της ασπίδας της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία (Connor 1970, 153-170)

³⁴⁰ Πρωιμότερη μαρτυρία πιστοποίησης της λατρείας στο σημείο αυτό αποτελεί η αφιερωματική επιγραφή στην Αφροδίτη, που χρονολογείται στο 500 πΧ (IG I², 700).

θεμελιωμένες στο μοντέλο του οίκου³⁴¹. Τα Παναθήναια διαδέχονται ως κύρια εορτή της θεάς της πόλης τα Συνοίκια και η νέα πομπική οδός που χαράσσεται βορειοδυτικά της Ακρόπολης διαδέχεται μια παλαιότερη, διαφημίζοντας το νέο κέντρο.

Μέσα σε αυτό το πνεύμα γόνιμης «συνδιαλλαγής» η αρχαία αγορά δεν λησμονείται, αλλά φιλοξενεί ορισμένες σημαντικές εκδηλώσεις του δημόσιου βίου: παροχή γευμάτων στο Πρυτανείο³⁴², εργασίες ανακαίνισης και περιστασιακές συγκεντρώσεις πολιτών στο Θησείο και το Ανάκειο³⁴³, όρκος των εφήβων στο ιερό της Αγλαύρου και θυσίες στο Πρυτανείο³⁴⁴, κλήρωση αρχών στο Θησείο, εορτασμός των Συνοικίων και - από τον Κίμωνα και εξής - των Θησείων, γυμνικοί αγώνες Παναθηναίων, ιερός γάμος στο Βουκολείο κατά τους Χόες, ίδρυση χορηγικών μνημείων στην οδό Τριπόδων, δείγματα μιας αργής διαδικασίας «εκδημοκρατισμού» και αξιοποίησης του χώρου στην τρέχουσα πραγματικότητα³⁴⁵. Δεν αποτελεί, λοιπόν, «απολίθωμα» του παρελθόντος αλλά ζωντανό στοιχείο της πόλης, που περιβάλλεται και με κάποια αύρα επισημότητας, όπως μαρτυρούν τα συμβολικά αγάλματα στο Πρυτανείο αλλά και η απουσία εμπορικών δραστηριοτήτων από το χώρο. Δεν είναι τυχαίο ότι στους ελληνιστικούς χρόνους και με την οικοδόμηση του Γυμνασίου του Πτολεμαίου ο χώρος αποκτά και πολιτιστική διάσταση, προοιωνίζοντας την τύχη της κλασικής αγοράς από τα τέλη του 1ου αιώνα πΧ και εξής, όταν μια νέα - εμπορική - αγορά, εντελώς διαφορετική στη σύλληψη και τη μορφή, καταλαμβάνει το χώρο μεταξύ των δύο παλαιότερων κέντρων [εικ.20].

Η συνάφεια των δύο αγορών - αρχαϊκής και κλασικής - οφείλεται περισσότερο από έναν πολιτικό καιροσκοπισμό στις ίδιες τις συνθήκες που υπαγόρευσαν την εσωτερική διάρθρωση της πόλης-κράτους κατά την περίοδο της ανάπτυξης και ευημερίας της. Όταν η πόλη-κράτος έπαψε να υφίσταται ως ανεξάρτητη δύναμη και η πολιτική υποχώρησε ή συμπορεύτηκε με τις επιπταγές νέων κρατικών σχηματισμών, τότε μόνο η αγορά άλλαξε χαρακτήρα και μετατράπηκε από βασικό συστατικό στοιχείο της κοινότητας σε μνημειακό σύνολο χωρίς νεύρο και ηθικό περιεχόμενο³⁴⁶. Δεν χρειάζεται, λοιπόν, να κατεδαφιστούν τα Αναφιώτικα για να έρθουν στο φως οι αποδείξεις της θέσης και της μορφής της αρχαϊας αγοράς. Η αρχαία αγορά επέζησε μαζί με τη νέα, καθώς υπήρξε η πρώτη εστία κοινωνικής συναναστροφής της πόλης των Αθηνών.

³⁴¹ Στις εορτές θεσμοθετείται η εστίαση αλλά ως λειτουργία, ενώ στους αξιωματούχους παρέχονται χρήματα προκειμένου για τη σίτισή τους (Schmitt-Pantel 1996, 328-329)

³⁴² Αν και η τέλεση συμποσίων μένει στο περιθώριο των δημοκρατικών θεσμών, ως κατάλοιπο της αριστοκρατικής ανισότητας και του ατομισμού. Στην πραγματικότητα η σίτιση στο Πρυτανείο δεν αφορούσε μεγάλο αριθμό ατόμων. (Schmitt-Pantel 1996, 327-334)

³⁴³ Στο Ανάκειο μάλιστα φαίνεται ότι στον καιρό του Δημοσθένη γίνονταν ενοικιάσεις διούλων (Δημοσθένης, 45.80, Agora III, n. 135)

³⁴⁴ Η αυτοθυσία της Αγλαύρου, που έσωσε την πόλη της πηδώντας από την Ακρόπολη (Φιλόχορος, FGrH III, 328 F 105) συνδέθηκε με την αφοσίωση των εφήβων στην υπεράσπιση της πατρίδας τους (Larson 1995, 40-41)

³⁴⁵ Ειδικότερα για τη σχέση των γυμνικών αγώνων με την ισονομία βλ. Miller 2000, 277-296

³⁴⁶ Martin 1951, 308

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>Agora I</i>	<i>Agora Inscriptions</i>
<i>Agora III</i>	R.E. Wycherley, <i>The Athenian Agora Vol. III: Literary and Epigraphical Testimonia</i> , Princeton, New Jersey 1957
<i>Agora XIV</i>	H.A. Thompson & R.E. Wycherley, <i>The Athenian Agora Vol. XIV: The Agora of Athens</i> , Princeton, New Jersey 1972
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>Αρχ. Εφημ.</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>ASAtene</i>	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondence Hellénique</i>
<i>ID</i>	<i>Inscriptions de Delos</i>
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i>
<i>IEE</i>	<i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδ. Αθηνών)</i>
<i>FGrH</i>	F. Jacoby, <i>Die Fragmente der Griechischen Historiker</i> , 3 parts, Berlin & Leiden 1923-1954
<i>ΠΑΕ</i>	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικης Εταιρείας</i>
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Leiden 1923-
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigrafik</i>

ΠΗΓΕΣ*

- Αθήναιος (2ος-3ος αι μΧ)
 Αισχίνης (4ος αι πΧ)
 Αισχίνης, Σχόλια
 Αναξιμένης Λαμψάκου (π.380-320 πΧ)
 Ανδοκίδης (π.440-390 πΧ)
- Αντιφών (π.480-411 πΧ)
 Απολλόδωρος (μέσα 2ου αι πΧ)
 [Απολλόδωρος] (1ος αι πΧ)
 Αριστοφάνης (π.446-385 πΧ)
- Αριστοφάνης, Σχόλια
 Αριστοτέλης (384-322 πΧ)
- Αρποκρατίων (1ος ή 2ος αι μΧ)
 Αρριανός (2ος αι μΧ)
 Bekker I.
- Δείναρχος (4ος-3ος αι πΧ)
 Δημοσθένης (384-322 πΧ)
- Δημοσθένης, Σχόλια
 Διογένης Λαέρτιος (3ος αι μΧ)
- 6, 9, 13 (*Δειπνοσοφισταί*)
 3 (*Κατὰ Κτησιφῶντος*)
 F. Schultz, 1865
 Jacoby, *FGrH*, IIA, no.72, fr.13
 1 (*Περὶ Μυστηρίων*)
 2 (*Περὶ τῆς ἑαυτοῦ καθόδου*)
 6 (*Χορευτές*)
 Jacoby, *FGrH*, IIB, no.244, fr.113
 Βιβλιοθήκη
 Βάτραχοι, Ἐκκλησιάζουσαι, Ἰππεῖς, Εἰρήνη,
 Πλοῦτος, Ἀχαρνεῖς, Ὁρνιθες
 W.G. Rutherford, 1896-1905
 Αθηναίων Πολιτεία (Γ.Κορδάτος,
 εκδ.Ζαχαρόπουλος)
 Πολιτικά
 Ρητορική
 Λέξεις τῶν Δέκα Ρητόρων
 Άναβασις
 Anecdota Graeca Vol. I, *Lexica Sequeriana*,
 1814-21
 1 (*Δημοθένης*)
 18 (*Περὶ τοῦ στεφάνου*)
 19 (*Περὶ παραπρεσβείας*)
 21 (*Κατὰ Μειδίου*)
 22 (*Κατὰ Ἀνδροτίονος*)
 23(*Κατὰ Ἀριστοκράτους*)
 25, 26 (*Κατ' Ἀριστογείτονος I, II*)
 45 (*Στέφανος I*)
 W. Dindorf, 1851
 1 (*Περὶ Βίων καὶ γνωμῶν τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ
 εὔδοκιμησάντων*)

* Σημειώνονται οι εκδόσεις για τα αποσπάσματα και τα σχόλια στους αρχαίους συγγραφείς. Εκτός του Πανσανία και της Αθηναίων Πολιτείας, για τις υπόλοιπες εκδόσεις βλ. *Agora III, Index: Authors and Inscriptions*.

Ευριπίδης (485;-406 πΧ)	'Ηρακλεῖδαι 'Ελένη 'Ιων
Ερμογένης (2ος αι μΧ)	Τέχνη ρητορική
Ηρόδοτος (5ος αι πΧ)	'Ιστορίαι
Ησύχιος (5ος αι μΧ;)	Συναγωγή
Θουκυδίδης (5ος αι πΧ)	'Ιστορία
Θουκυδίδης, Σχόλια	C. Hude, 1927
Ισοκράτης (436-338 πΧ)	15 (Περὶ Ἀντιδόσεως)
Λουκιανός (2ος αι μΧ)	'Ἀλιεὺς
Λυκούργος (4ος αι πΧ)	Κατὰ Λεωκράτους
Μέγα Ετυμολογικόν (12ος αι μΧ)	(Λεξικό)
Ξενοφών (π.430-354 πΧ)	'Ελληνικά
Ομηρος (8ος αι πΧ)	'Ιλιάς
Παυσανίας (2ος αι μΧ)	'Οδύσσεια
Πίνδαρος	'Ελλάδος Περιήγησις (Παπαχατζής 1974, Εκδ. Αθηνών)
Πλάτων (π.427-347 πΧ)	B. Snell, <i>Pindari Carmina cum Fragmentis</i> , ed. tertia, Lipsiae 1959-64, fr. 75
Πλάτων, Σχόλια	Νεμεόνικοι
Πλίνιος (23-79 μΧ)	Φαΐδρος
Πλούταρχος (π.46-120 μΧ)	'Ιππαρχος ὁ Φιλοκερδῆς
Πολυδεύκης (2ος αι μΧ)	W.C. Greene, 1938
Πολύαινος (2ος αι μΧ)	Φυσική'Ιστορία
Σοφοκλής	Ηθικά: Γαμικά παραγγέλματα, Βίοι δέκα ρητόρων, Συμποσιακῶν βιβλία θ'
Σούδα (10ος αι μΧ)	Βίοι: Θησεύς, Σόλων, Θεμιστοκλῆς, Κίμων
Τίμαιος (4ος αι μΧ)	'Όνομαστικόν
Υπερείδης (389-322 πΧ)	Στρατηγήματα
Φιλόχορος (4ος-3ος αι πΧ)	Φιλοκτήτης
Φώτιος (9ος αι μΧ)	(Λεξικό)
	Πλατωνικό Λεξικόν
	F.G. Kenyon, <i>Hyperidis Orationes et Fragmenta</i> , Oxonii 1961, fr.139
	Jacoby, <i>FGrH</i> , IIIB, no.328, fr.105,151
	Λεξικόν

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Angiolillo 1992: Angiolillo S, "Hestia, l' edificio F e l' altare dei 12 Dei ad Atene", *Ostraka* 1, 171-176
- Angiolillo 1997: Angiolillo S, *O ΕΠΙ KRONOY BIOΣ. Appunti sulla Politica Culturale nell' Atene di Pisistrato e dei Pisistratidi*, Cagliari
- Beschi 1967-8: Beschi L, "Contributi di Topografia Ateniese", *ASAtene* 45-46, n.s.29-30, 517-528
- Boegehold 1995: Boegehold A.L, *The Athenian Agora Vol. XXVIII: The Lawcourts at Athens: Sites, Buildings, Procedure and Testimonia*, Princeton, New Jersey
- Boersma 1970: Boersma J.S, *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 BC*, Groningen
- Boersma 2000: Boersma J.S, "Peisistratos' Building Activity Reconsidered", in: Heleen Sancisi-Weerdenburg (ed.), *Peisistratos and the Tyranny: A Reappraisal of the Evidence*, Amsterdam, 49-56
- Breton 1968: Breton E, *Athènes*, Paris
- Bundgaard 1976: Bundgaard J.A, *Parthenon and the Mycenaean City on the Heights*, Copenhagen
- Camp 1986: Camp J.M, *The Athenian Agora. Excavations in the Heart of Classical Athens*, London
- Camp 1990: Camp J.M. II, *The Athenian Agora. A Guide to the Excavation and Museum⁴*, Athens
- Camp 1994: Camp J.M. II, "Before Democracy: Alkmeonidai and Peisistratidai", in: W.Coulson et al. (eds.), *Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Oxford, 7-12
- Camp 2001: Camp J.M. II, *The Archaeology of Athens*, New Haven & London
- Camp 2003: Camp J.M. II, *The Athenian Agora. A Short Guide*, Athens
- Charbonneaux 1925: Charbonneaux J, "Tholos et Prytanee", *BCH* XLIX, 159-175

- Coldstream 1984: Coldstream J.N, *The Formation of the Greek Polis: Aristotle and Archaeology*, Dusseldorf
- Connor 1970: Connor W.E, "Theseus in Classical Athens", in: Anne G. Ward (ed.), *The Quest for Theseus*, London, 143-174
- Cooper & Morris 1990: Cooper F. & Morris S, "Dining in Round Buildings", in: O.Murray (ed.), *Sympotica. A Symposium on the Symposium*, Oxford, 66-85
- Choremi-Spetsieri 1994: Choremi-Spetsieri A, «Η Οδός των Τριπόδων και τα Χορηγικά Μνημεία στην Αρχαία Αθήνα», στο: W.Coulson et al. (eds.), *Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Oxford, 31-42
- Cucuzza 1996: Cucuzza N, "L' Aglaurion, Pisistrato e il Πρόπυλον της Ακροπόλεως di Atene", *Annali di Archeologia e Storia Antica*, n.s. 3, 91-7
- Day & Chambers 1962: Day J. & Chambers M, *Aristotle's History of Athenian Democracy*, Berkeley, Los Angeles
- Δοντάς 1960: Δοντάς Γ.Σ, «Ανασκαφή εις τους Νοτίους Πρόποδας της Ακροπόλεως», *ΠΑΕ*, 4-9
- Dontas 1983: Dontas G.S, "The True Aglaurion", *Hesperia* 52, 48-63
- Dörpfeld 1937: Dörpfeld W, *Alt-Athen und Seine Agora*, Berlin
- Φαράκλας 1996: Φαράκλας Ν, Θηβαϊκά (*Αρχ. Εφημ.* 135), Αθήνα
- Francis & Vickers 1988: Francis E.D. & Vickers M., "The Agora Revisited: Athenian Chronology c. 500-450 BC", *BSA* 83, 143-167
- Gadbery 1992: Gadbery L, "The Sanctuary of the Twelve Gods in the Athenian Agora: A Revised View", *Hesperia* 61, 447-489
- Gagarin 2000: Gagarin M, "The Basileus in Athenian Homicide Law", in: P.Flensted-Jensen et al. (eds.), *Polis and Politics: Studies in Ancient Greek History*, Copenhagen, 569-579
- Glotz 1994: Glotz G, *Η Ελληνική «Πόλις»⁴* (ελλ. μετ. Α. Σακελλαρίου), Αθήνα (MIET)
- Graf 1996: Graf F, "Pompai in Greece. Some Considerations about Space and Ritual in the Greek Polis", in: R.Hagg (ed.), *The Role of Religion in the Early Greek Polis*, Stockholm, 55-65

- Hansen 1983: Hansen M.H, "The Athenian Ecclesia and the Assembly Place on the Pnyx", in: *The Athenian Ecclesia. A Collection of Articles* (1976-1983), Copenhagen, 25-34
- Hansen 1989: Hansen M.H, "The Construction of Pnyx II and the Introduction of Assembly-Pay", in: *The Athenian Ekklesia II. A Collection of Articles* (1983-1989), Copenhagen, 143-152
- Hansen 1989²: Hansen M.H, "The Athenian Heliaia from Solon to Aristotle", in: *The Athenian Ecclesia II. A Collection of Articles* (1983-1989), Copenhagen, 219-261
- Hansen & Fischer-Hansen 1994: Hansen M.H. & Fischer-Hansen T, "Monumental Political Architecture in Archaic and Classical Greek Poleis. Evidence and Historical Significance", in: D.Whitehead (ed.), *From Political Architecture to Stephanus Byzantius* (*Historia Suppl.* 87), 23-90
- Hedrick 1988: Hedrick C, "The Temple and Cult of Apollo Patroos in Athens", *AJA* 92, 185-210
- Hemberg 1955: Hemberg B, *Ἀναξ, Ἀνασσα und Ἀνάκες*, Uppsala
- Hermary 1978: Hermary A, "L' Image de l' Apothéose des Dioscures", *BCH* 102, 71-76
- Hoepfner 1999: Hoepfner W. und Mitarbeiter, "Die Epoche der Griechen", in: W.Hoepfner (ed.), *Geschichte Des Wohnens*, Band I (5000 v.Chr.-500 n.Chr.), Stuttgart, 123-609
- Holland 1939: Holland L.B, "The Hall of the Athenian Kings", *AJA* 43, 289-298
- Hölscher 1991: Hölscher T, "The City of Athens: Space, Symbol, Structure", in: A. Molho, K. Raaflaub & J. Emlen (eds.), *City- States in Classical Antiquity and Medieval Italy*, Stuttgart, 355-380
- Judeich 1931: Judeich W., *Topographie von Athen*², Munich
- Kalligas 1993: Kalligas P, «Η δομή των πρώιμων ελληνικών κοινωνιών», in: P. Ducellis-L.Mendon (eds.), *Structures Rurales and Sociétés antiques. Actes du Colloque de Corfu, 14-16 mai 1992*, Besancon, 43-7
- Καλλιγάς 1994: Καλλιγάς Π.Γ., «Η Περιοχή του Ιερού και του Θεάτρου του Διονύσου στην Αθήνα», στο: W.Coulson et al. (eds.), *Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, 25-30
- Kolb 1981: Kolb F, *Agora und Theater. Volks-und Fest-Versammlung*, Berlin
- Κουμανούδης 1976: Κουμανούδης Σ, «Θησέως Σηκός», *Αρχ. Εφημ.*, 194-216
- Kourouniotes

- & Thompson 1932: Kourouniotes K. & Thompson H.A, "The Pnyx in Athens", *Hesperia* 1, 96-217
- Lang 1990: Lang M.L, *The Athenian Agora Vol. XXV: Ostraka*, Princeton, New Jersey
- Larson 1995: Larson J, *Greek Heroine Cults*, Madison
- Levi 1923: Levi D, "Il Prytaneo e la Tholos di Atene", *ASAtene* 6, 1-6
- Lippolis 1995: Lippolis E, "Tra il Ginnasio di Tolomeo ad il Serapeion: la Ricostruzione Topografica di un Quartiere Monumentale di Atene", *Ostraka* 4, 43-67
- Lippolis 1998-2000: Lippolis E, "Apollo Patroos, Ares, Zeus Eleutherios. Culto e Architettura di Stato ad Atene tra la Democrazia e i Macedoni", *ASAtene* 76-78, 139-218
- Martin 1951: Martin R, *Recherches sur l' Agora Grecque*, Paris
- Martin 1974: Martin R, *L' Urbanisme dans la Grèce Antique*², Paris
- Mc Donald 1943: Mc Donald W.A, *The Political Meeting Places of the Greeks*, Baltimore
- Μαζαράκης Αινιάν 2000: Μαζαράκης Αινιάν Α.Λ, *Ομηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα
- Miller 1970: Miller S.G, "Old Discoveries from Old Athens", *Hesperia* 39, 223-231
- Miller 1978: Miller S.G, *The Prytaneion. Its Function and Architectural Form*, Berkeley, Los Angeles, London
- Miller 1995: Miller S.G, "Architecture as evidence for the Identity of the Early Polis", in: M.H. Hansen (ed.), *Sources for the Ancient City-State*, Copenhagen, 201-244
- Miller 1995²: Miller S.G, "Old Metroon and Old Bouleuterion in the Classical Agora of Athens", in: M.H. Hansen-K. Raaflaub (eds.), *Studies in the Ancient Greek Polis (Historia, Suppl. 95)*, 133-156
- Miller 2000: Miller S.G, "Naked Democracy", in: P.Flensted-Jensen et al. (eds.), *Polis and Politics: Studies in Ancient Greek History*, Copenhagen, 277-296
- Morris 1987: Morris I, *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek State*, Cambridge
- Morris 1993: Morris I., "Village Society and the Rise of the Greek State", in: P. Ducellis-L.Mendonci (eds), *Structures Rurales and Sociétés antiques. Actes du Colloque de Corfu, 14-16 mai 1992*, Besancon, 49-53

- Oikonomides 1964: Oikonomides A.N, *The two Agoras in Ancient Athens*, Chicago
- Oikonomides 1990: Oikonomides A.N, "The Aiakeion and its Relation with the Tholos in the Later Agora", *Ancient World* 21, 21-22
- Osborne 1981: Osborne M.J, "Entertainment in the Prytaneion at Athens", *ZPE* 41, 153-170
- Ostwald 1969: Ostwald M, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford
- Παπαχατζής 1974: Παπαχατζής Ν.Δ, *Παυσανίου, Ελλάδος Περιήγησις: Αππικά, Αθήνα*
- Raaflaub 2000: Raaflaub K.A, "Zeus Eleutherios, Dionysos the Liberator, and the Athenian Tyrannicides. Anachronistic Uses of Fifth Century Political Concepts", in: P.Flensted-Jensen et al. (eds.), *Polis and Politics: Studies in Ancient Greek History*, Copenhagen, 249-275
- Raubitschek 1940: Raubitschek A.E, "Two Monuments Erected after the Victory of Marathon", *AJA* 44, 53-59
- Rhodes 1972: Rhodes P.J, *The Athenian Boule*, Oxford
- Rhodes 1993: Rhodes P.J, *A commentary on the Aristoteleian Athenaion Politeia²*, Oxford
- Robertson 1984: Robertson N, "The Headquarters of the Nine Archons in the Athenian Agora", abstract in *AJA* 88, 257
- Robertson 1986: Robertson N, "Solon's Axones and Kyrbeis and the 6th - century Background", *Historia* 35, 147-176
- Robertson 1992: Robertson N, *Festivals and Legends: the Formation of Greek Cities in the Light of Public Ritual*, Toronto
- Robertson 1998: Robertson N, "The City Center of Archaic Athens", *Hesperia* 67, 283-302
- Rotroff & Oakley 1992: Rotroff S.I. & Oakley J.H, *Debris from a Public Dining Place in the Athenian Agora (Hesperia Suppl. 25)*, Princeton, New Jersey
- Schmitt-Pantel 1980: Schmitt-Pantel P, "Les Repas au Prytanée et à la Tholos dans l' Athènes Classique. Sítesis, Trophe, Misthos", *Annali – Sezione di Archeologia e Storia Antica II*, Napoli, 55-68
- Schmitt-Pantel 1996: Schmitt-Pantel P, "Banquets et Culture Démocratique", in: M.Sakellariou (ed.), *Démocratie Athénienne et Culture. Colloque International organisé par l' Académie d' Athènes*, Αθήνα, 323-334
- Schnurr 1995: Schnurr C, "Die Alte Agora Athens", *ZPE* 105, 131-138

- Schuller 1999: Schuller W, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας* (ελλ. μετ. Α.Καμάρα-Χ.Κοκκινιά), Αθήνα (MIET)
- Sealey 1976: Sealey R, *A History of the Greek City States, ca. 700-338 BC*, Berkeley
- Shapiro 1989: Shapiro H.A, *Art and Cult under the Tyrants in Athens*, Mainz am Rhein
- Shapiro 1994: Shapiro H.A, "Religion and Politics in Democratic Athens", in: W.Coulson et al. (eds), *The Archaeology of Athens and Attica Under the Democracy*, Oxford, 123-129
- Shapiro 1996: Shapiro H.A, "Cults of Solonian Athens", in: R.Hagg (ed.), *The Role of Religion in the Early Greek Polis*, Stockholm, 127-133
- Shear 1971: Shear T.L. Jr, "The Athenian Agora: Excavations of 1970", *Hesperia* 40, 241-279
- Shear 1975: Shear T.L. Jr, "The Athenian Agora: Excavations of 1973-74", *Hesperia* 44, 331-374
- Shear 1978: Shear T.L. Jr, "Tyrants and Buildings in Archaic Athens", in: T.L.Shear Jr (ed.), *Athens Comes of Age: From Solon to Salamis*, Princeton, 1-19
- Shear 1993: Shear T.L. Jr, "The Persian Destruction of Athens. Evidence from Agora Deposits", *Hesperia* 62, 383-482
- Shear 1994: Shear T.L. Jr, "Ισονόμους τ' Αθήνας εποιησάτην. The Agora and the Democracy", in 225-248
- Shear 1995: Shear T.L. Jr, "Bouleuterion, Metroon and the Archives at Athens", in M.H.Hansen-K. Raaflaub (eds.), *Studies in the Ancient Greek Polis (Historia, Suppl.95)*, 157-190
- Starr 1986: Starr Ch.G, *Individual and Community: The Rise of the Polis, 800-500 BC*, New York, Oxford
- Steuben 1989: Steuben H. Von, "Die Agora des Kleisthenes – Zeugnis eines Radikalen Wandels?", in: W.Schuller, W.Hoepfner, E.L.Schwander (eds.), *Demokratie und Architektur*, München, 81-90
- Stroud 1978: Stroud R.S, "State Documents in Archaic Athens", in: T.L. Shear Jr (ed.), *Athens Comes of Age: From Solon to Salamis*, Princeton, 20-42
- Stroud 1979: Stroud R.S, *The Axones and Kyrbeis of Drakon and Solon*, Berkeley, Los Angeles

- Stroud 1994: Stroud R.S, "The Aiakeion and Tholos of Athens in Poxy 2087", *ZPE* 103, 1-9
- Stroud 1998: Stroud R.S, *The Athenian Grain-Tax Law of 374/3 BC (Hesperia Suppl. 29)*, Princeton, New Jersey
- Thompson 1937: Thompson H.A., "Buildings on the West Side of the Agora", *Hesperia* 6, 1-226
- Thompson 1940: Thompson H.A, *The Tholos of Athens and its Predecessors (Hesperia, Suppl. 4)*
- Thompson 1956: Thompson D.B., "The Persian Spoils in Athens", in: *The Aegean and the Near East, Studies Presented to Heity Goldman*, New York, 282-283
- Thompson 1965: Thompson H.A, *Archaeology* 18, 305-6 (Old Agora)
- Thompson 1976: Thompson H.A, *The Athenian Agora. A Guide to the Excavation and Museum*³, Athens
- Thompson 1978: Thompson H.A, "Some Hero Shrines in Early Athens", in: T.L. Shear Jr (ed.), *Athens Comes of Age: From Solon to Salamis*, Princeton, 96-106
- Thompson 1981: Thompson H.A, "Athens Faces Adversity", *Hesperia* 50, 343-355
- Thompson 1988: Thompson H.A, "Building for a More Democratic Society. The Athenian Agora after Ephialtes", *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, Αθήνα, 198-203
- Τραυλός 1960: Τραυλός I, *Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα
- Travlos 1971: Travlos J, *A Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London
- Vanderpool 1949: Vanderpool E, "Some Ostraka from the Athenian Agora", *Hesperia Suppl.* 8, 394-412
- Vanderpool 1974: Vanderpool E, "The Agora of Pausanias' I, 17, 1-2", *Hesperia* 43, 308-310
- Wycherley 1962: Wycherley R.E, *How the Greeks Built Cities*², London
- Wycherley 1966: Wycherley R.E, "Archaia Agora", *Phoenix* 20, 285-293
- Wycherley 1978: Wycherley R.E, *The Stones of Athens*, Princeton
- Young 1980: Young P.H, *Building Projects and Archaic Greek Tyrants*, University of Pennsylvania

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ

Εικόνες:

- 1: Dontas 1983, fig.1
- 2: Schnurr 1995, Karte 1
- 3: Shear 1994, fig.1
- 4: Miller 1995, fig.1
- 5: Schnurr 1995, Karte 2
- 6: Robertson 1998, fig.1
- 7: Camp 1990, fig.23
- 8: Camp 2001, fig.30
- 9: Shear 1994, fig.4
- 10: Francis & Vickers 1988, fig.6
- 11: Τραυλός 1960, πίναξ I
- 12: Shear 1994, fig.5
- 13: Shear 1993, fig.2
- 14: Miller 1995², fig.2
- 15: Miller 1995², fig.5
- 16: Shear 1995, fig.5
- 17: Camp 1990, fig.4
- 18: Camp 1990, fig.5
- 19: Boegehold 1995, fig.4
- 20: Travlos 1971, fig.722

Πίνακες:

- I. Hoerfner 1999, pp.224-225
- II. Παπαχατζής 1974, εικ.60

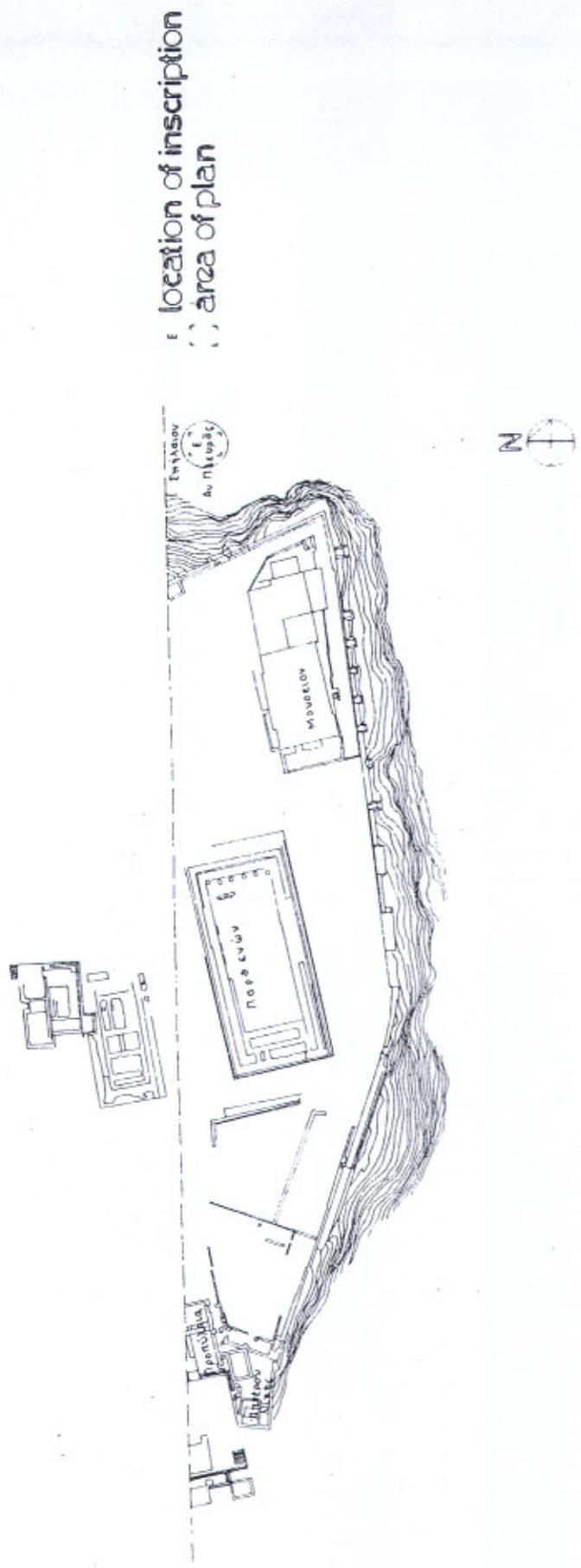
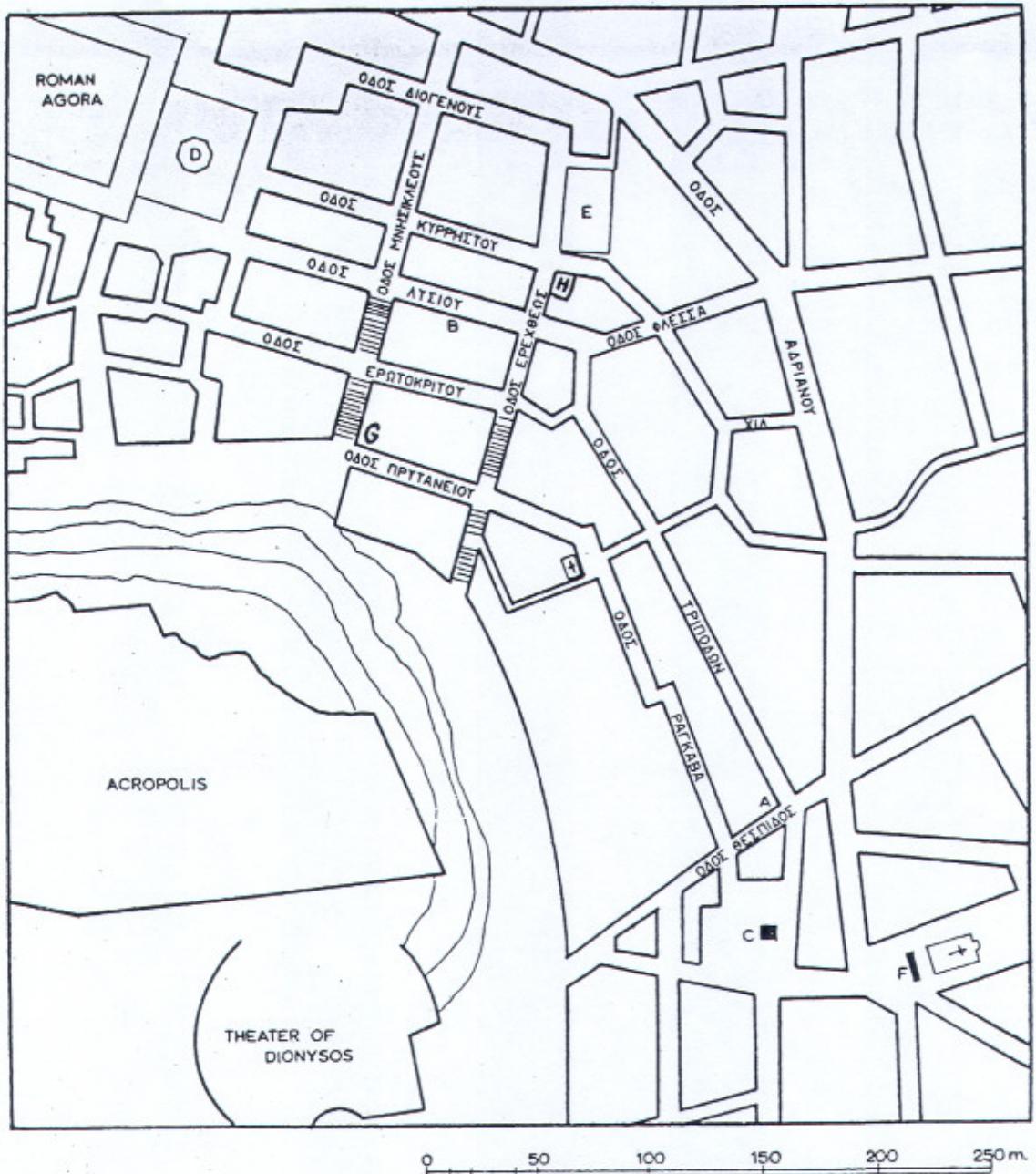

Fig. 1. Plan of the Akropolis

Εικ.1: Το σημείο εντοπισμού της επιγραφής της Αγλαύρου (Dontas)

Plaka Area, Athens

A 34 Tripod Street	E Diogeneion
B Ag. Konstantinos Saïta	F Unidentified Roman Colonnade
C Choragic Monument of Lysikrates	G Basen von Chorenmonumenten
D Tower of the Winds	H Agios Demetrios Katephores

Karte 1: Miller, Discoveries Abb. 1

Εικ.2: Αθήνα, η περιοχή της Πλάκας (Schnurr)

A TH E N S' I C A . 5 0 0 B.C.

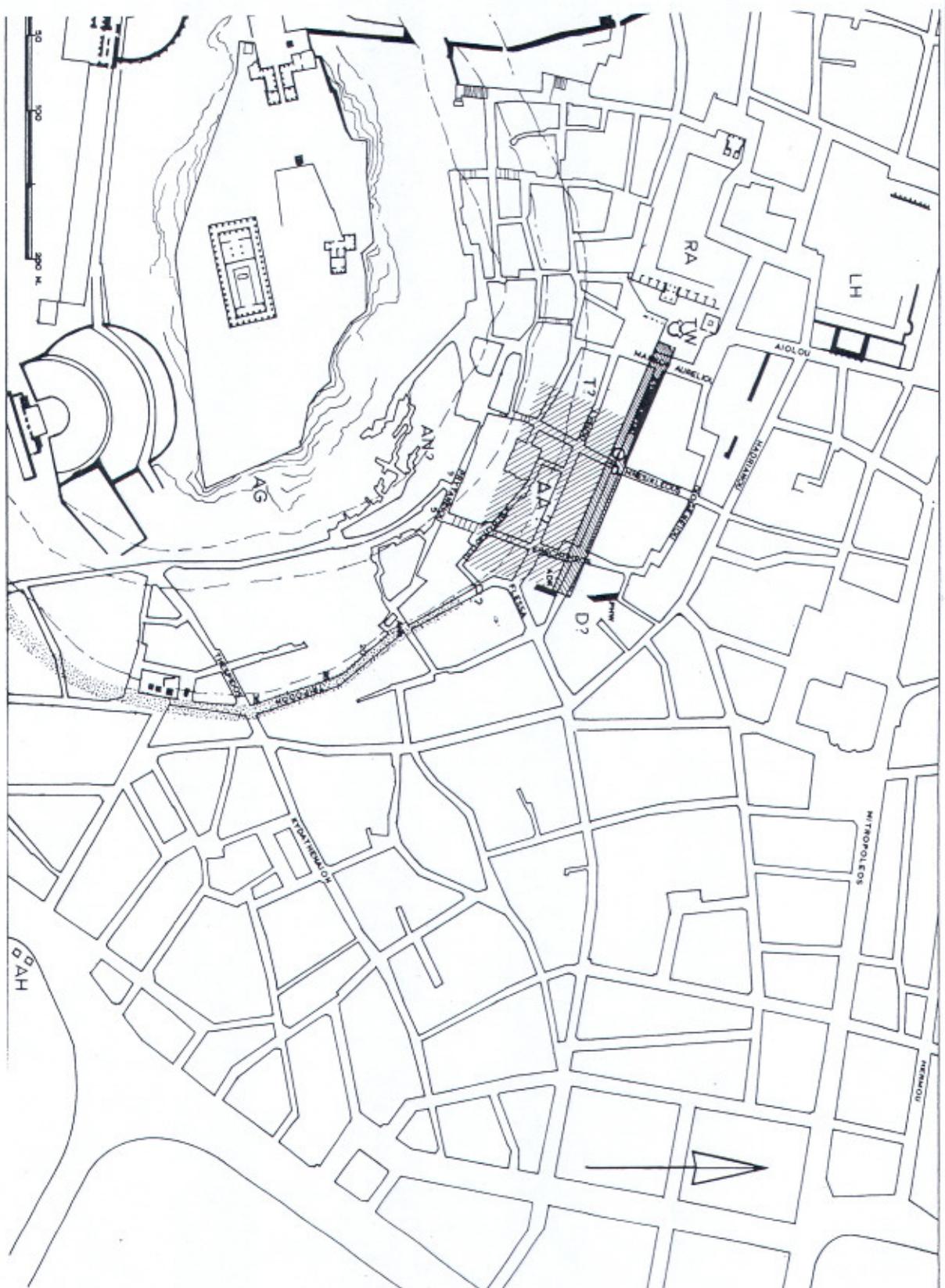
PLUS
SOME OTHER
LATER
MONUMENTS

0 100 200 300 m

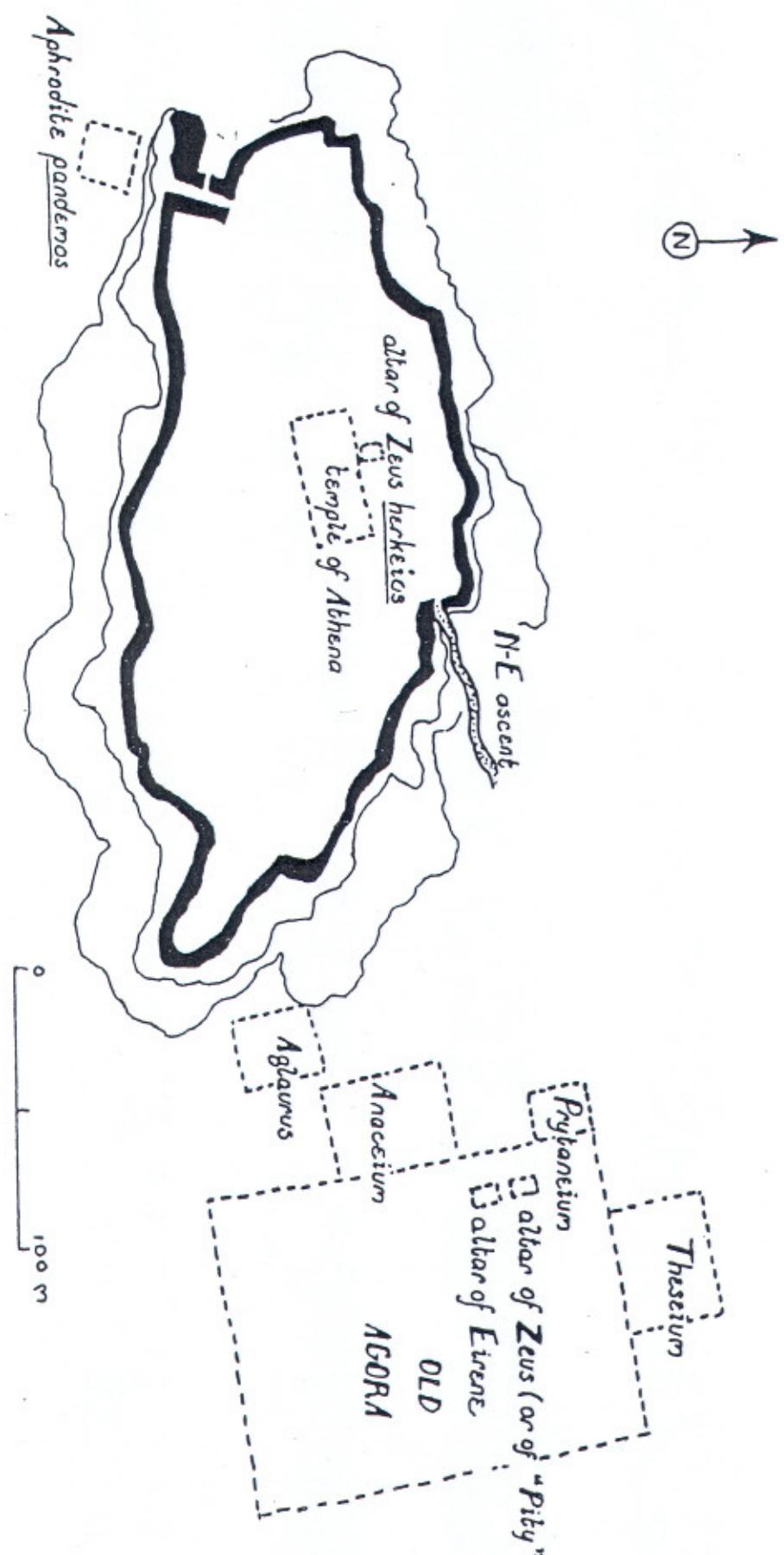
R.G. SHEAR 1921

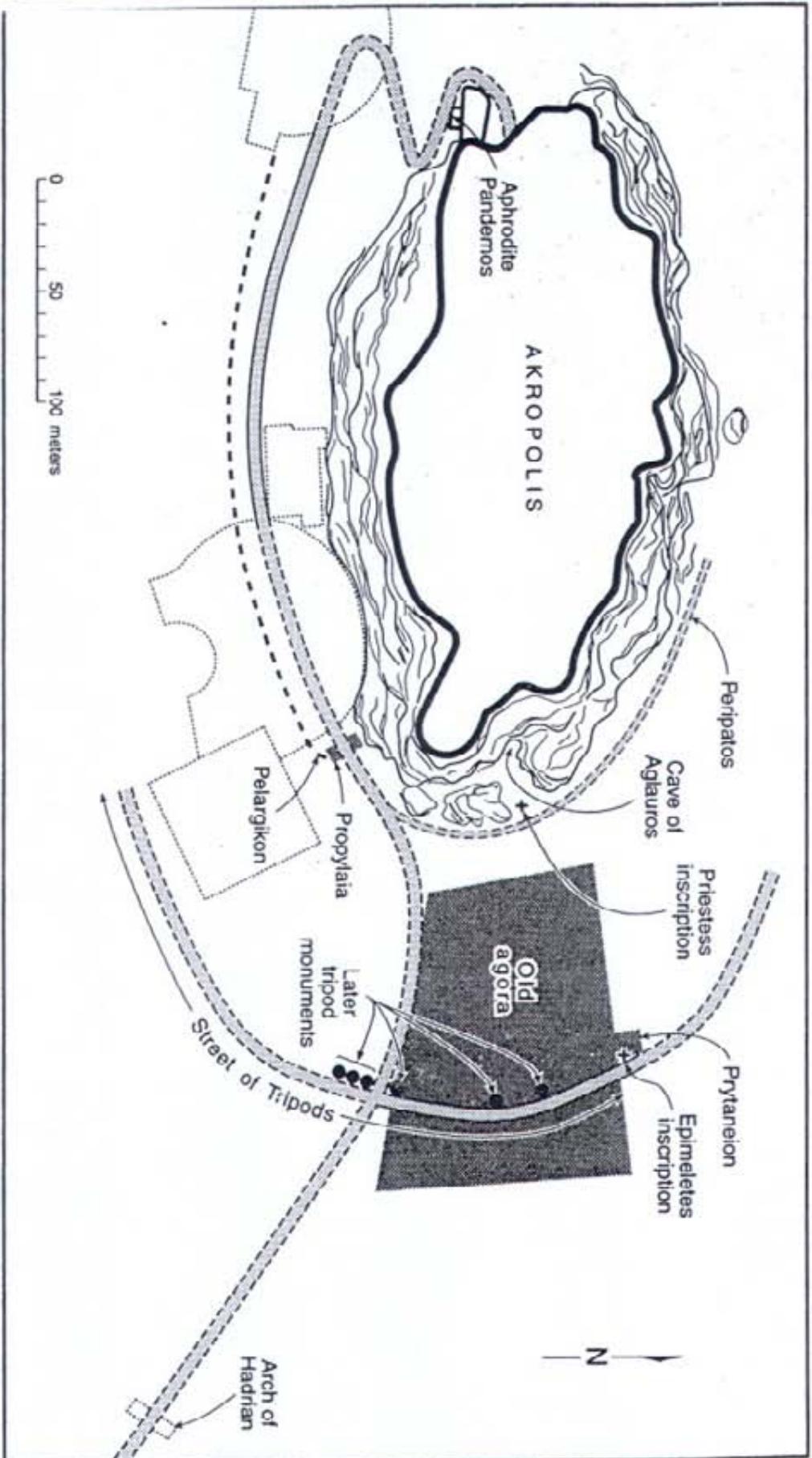
Εικ.3: Η περιοχή της ακρόπολης και της αγοράς γύρω στο 500 πΧ, με σκιασμένες τις θέσεις των πρωιμότερων πολιτικών κτισμάτων και ιερών κατά Shear

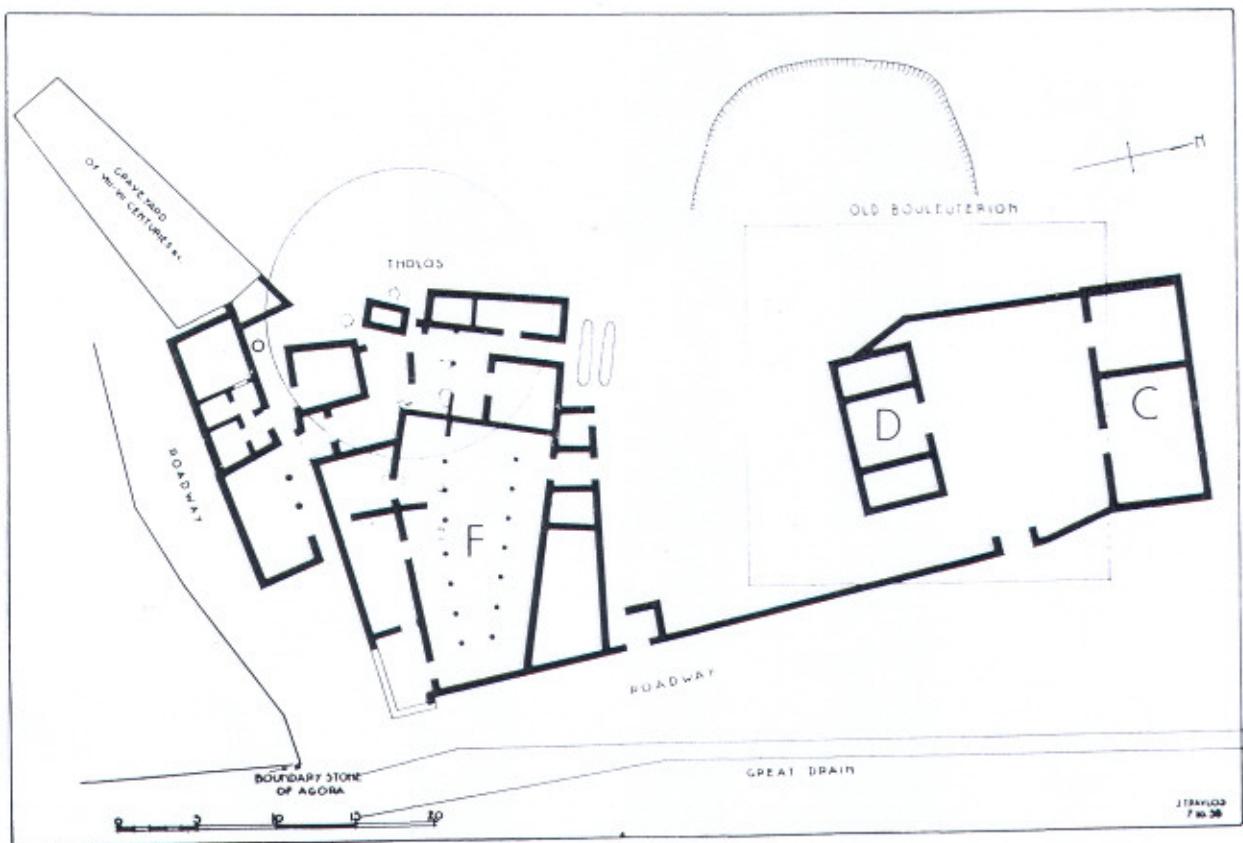
Εικ.4: Η θέση της αρχαίας αγοράς κατά Miller

Εικ.5: Η θέση της αρχαίας αγοράς κατά Robertson

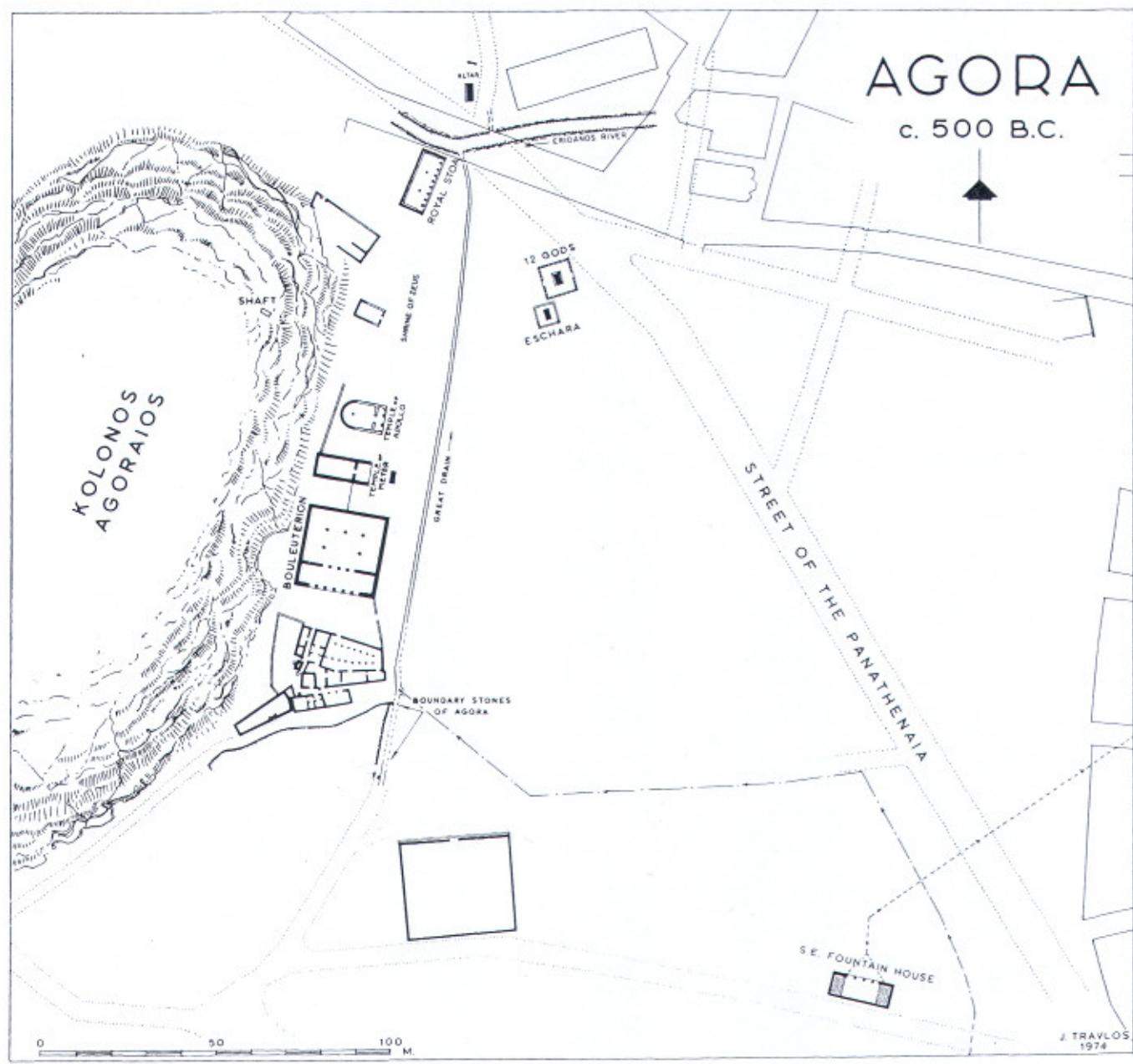
Εικ.6: Το αρχαϊκό κέντρο της πόλης και η πομπική οδός προς την Ακρόπολη κατά Robertson

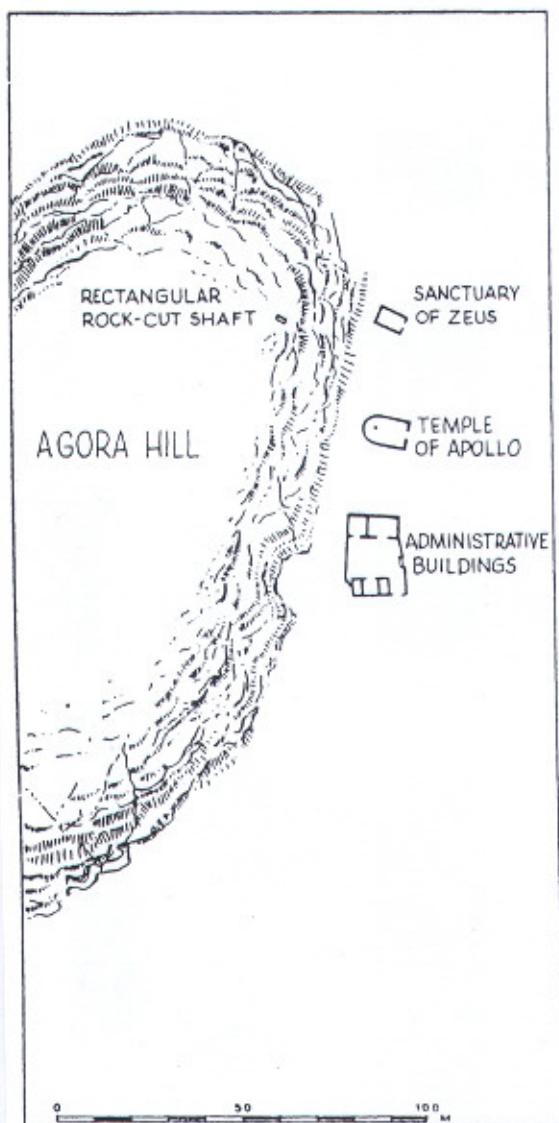
Εικ.7: Πρώιμα κελύφη στη δυτική πλευρά της κλασικής αγοράς: C – D – F (Camp 1990)

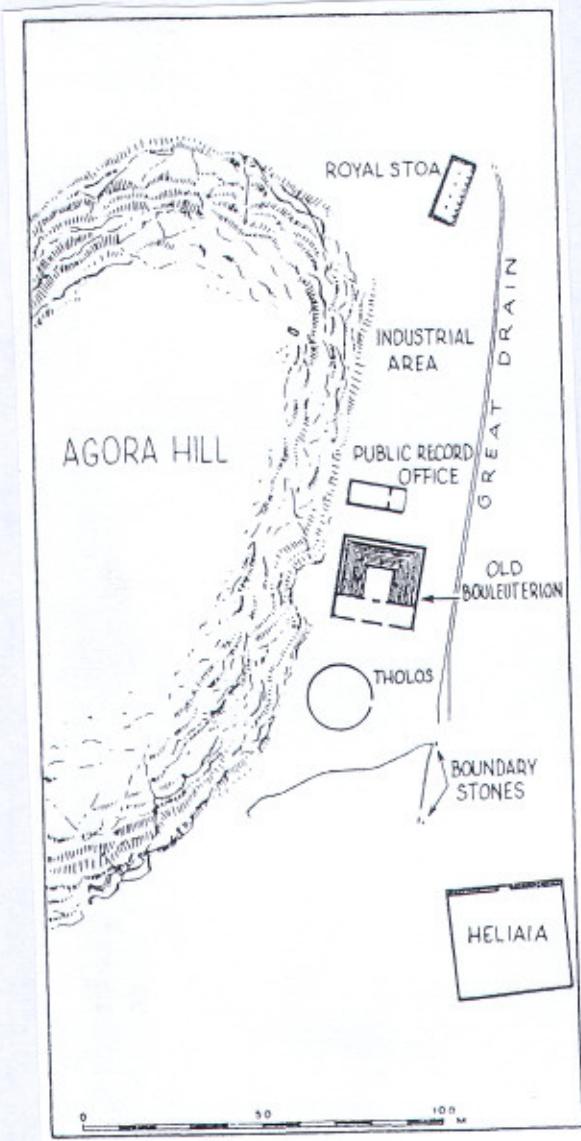
Εικ.8: Κάτοψη του χώρου της κλασικής αγοράς γύρω στο 520 πΧ (Camp 2001)

Εικ.9: Κάτοψη του χώρου της κλασικής αγοράς γύρω στο 500 πΧ κατά Shear

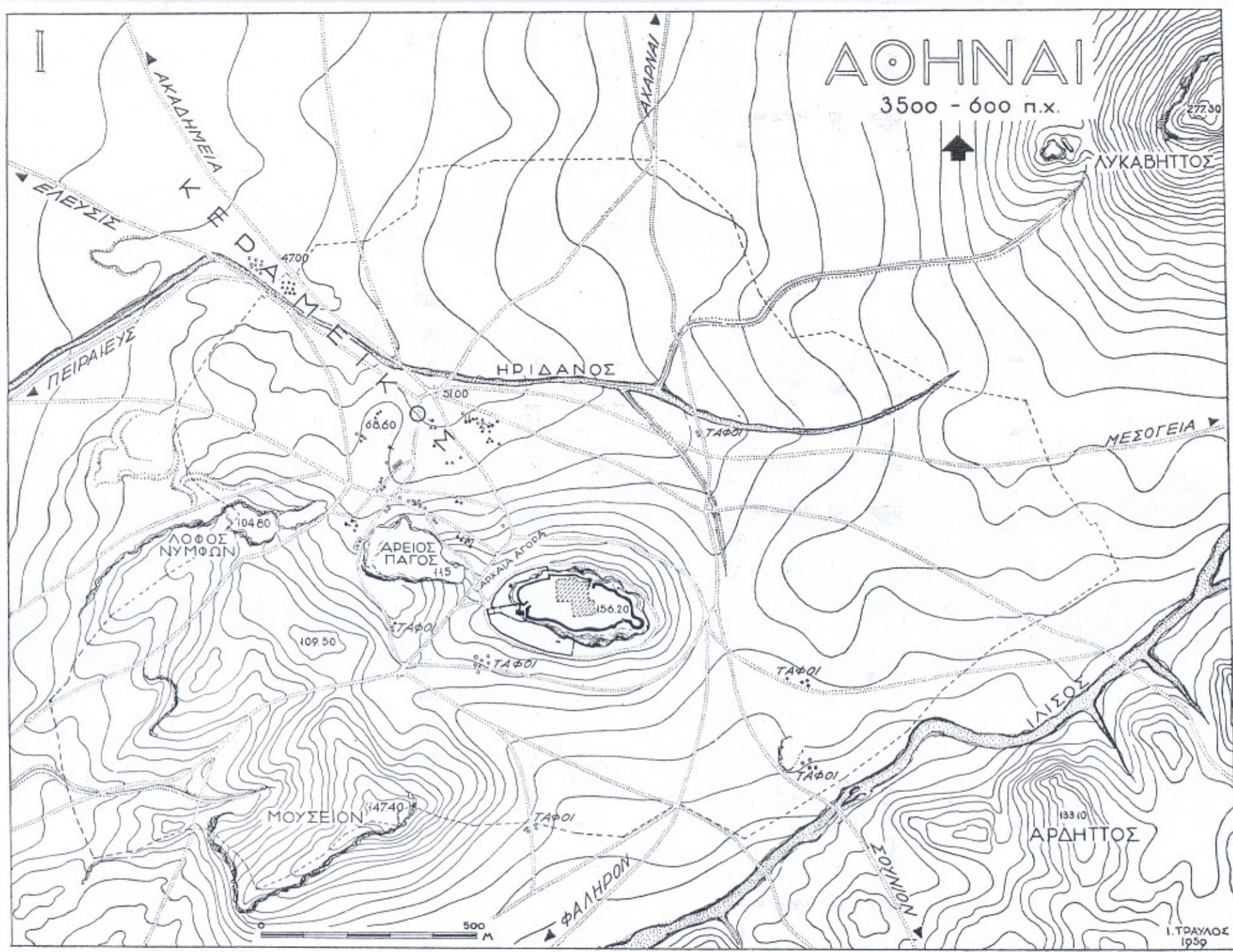
A) Κελύφη που υφίστανται κατά το 480/79 πΧ

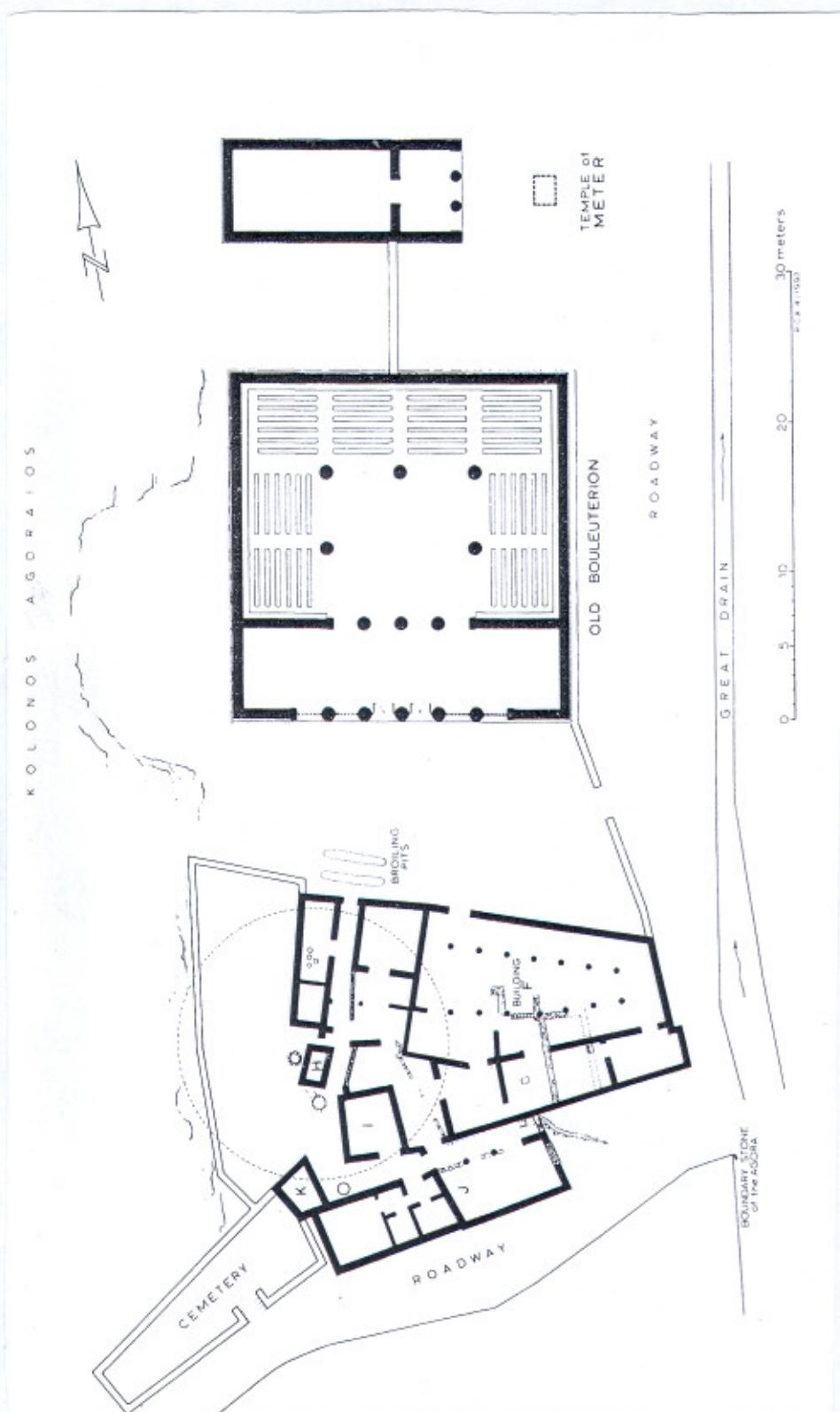
B) Ο ίδιος χώρος το 450 πΧ

Εικ.10: Διαδοχή των οικοδομημάτων στη δυτική πλευρά της κλασικής αγοράς κατά Francis & Vickers

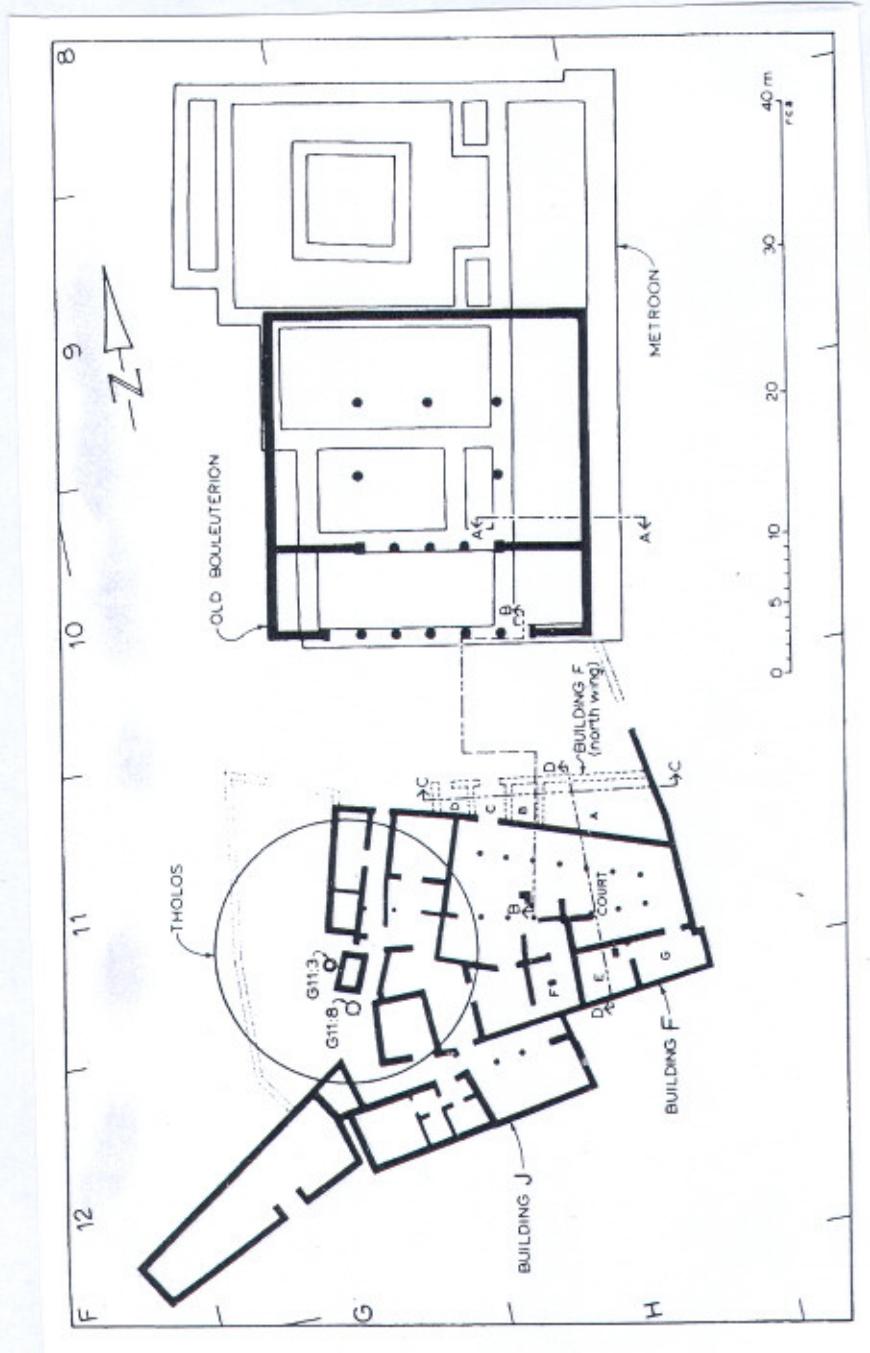
Εικ. 11: Η βόρεια περιοχή του διστεως των Αθηνών και οι σημαντικότεροι δρόμοι (Γραυλός 1960)

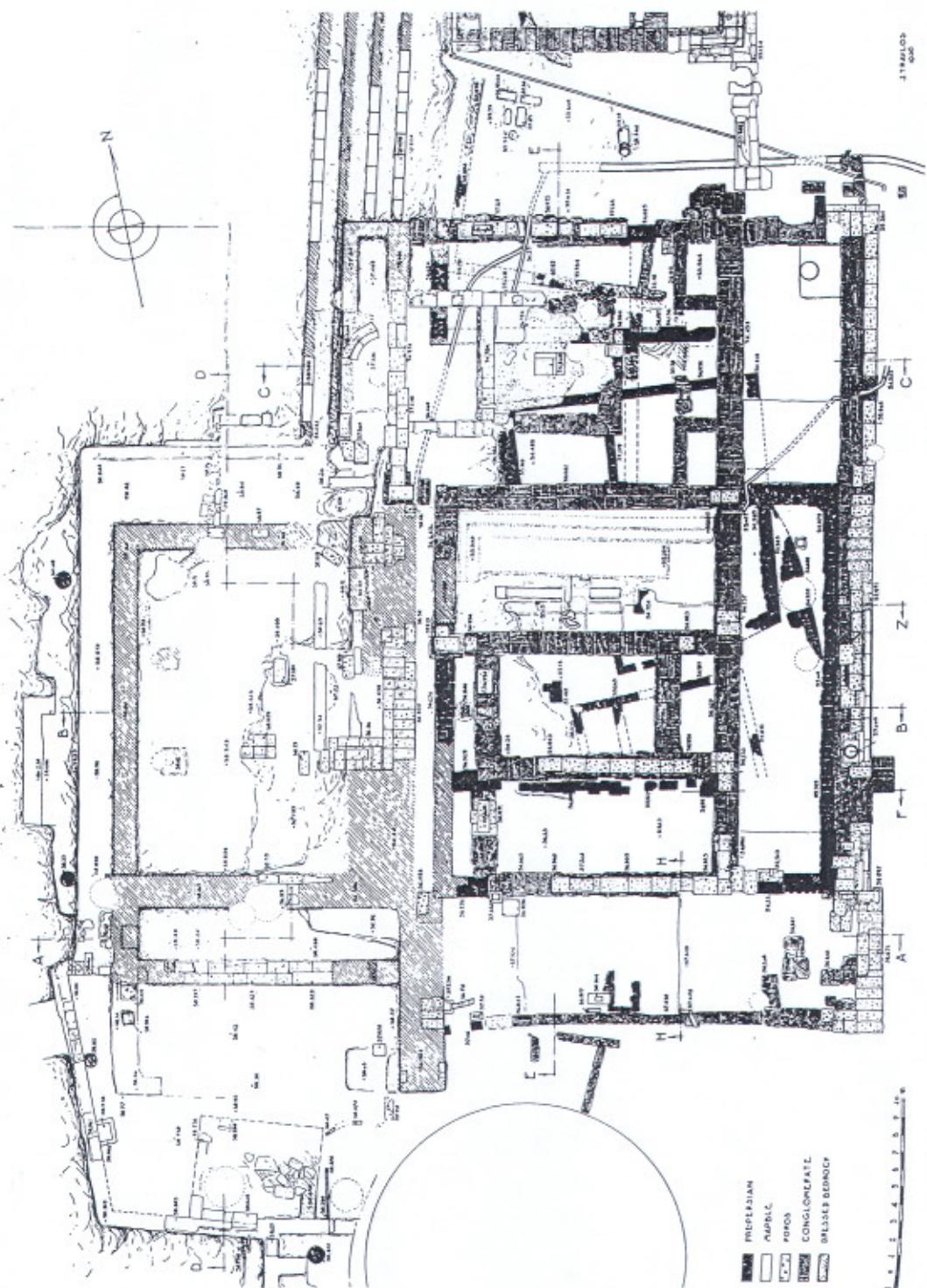
Σχέδιον τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν πρώτων κατοίκων μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Σόλωνος.

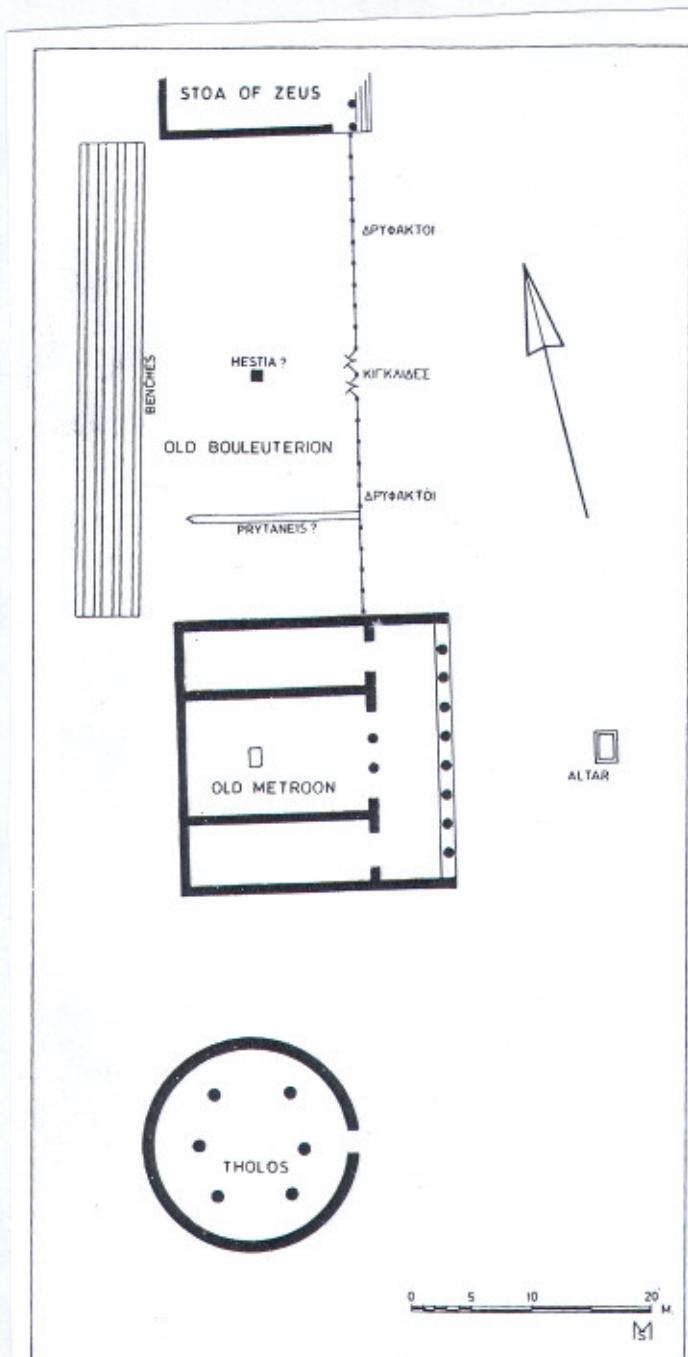
Εικ. 12: Κτίσμα F, παλαιό Βουλευτήριο, ναός της Μητέρας των Θεών: αποκατάσταση της κάτοψης γύρω στο 500 πΧ κατά Shear

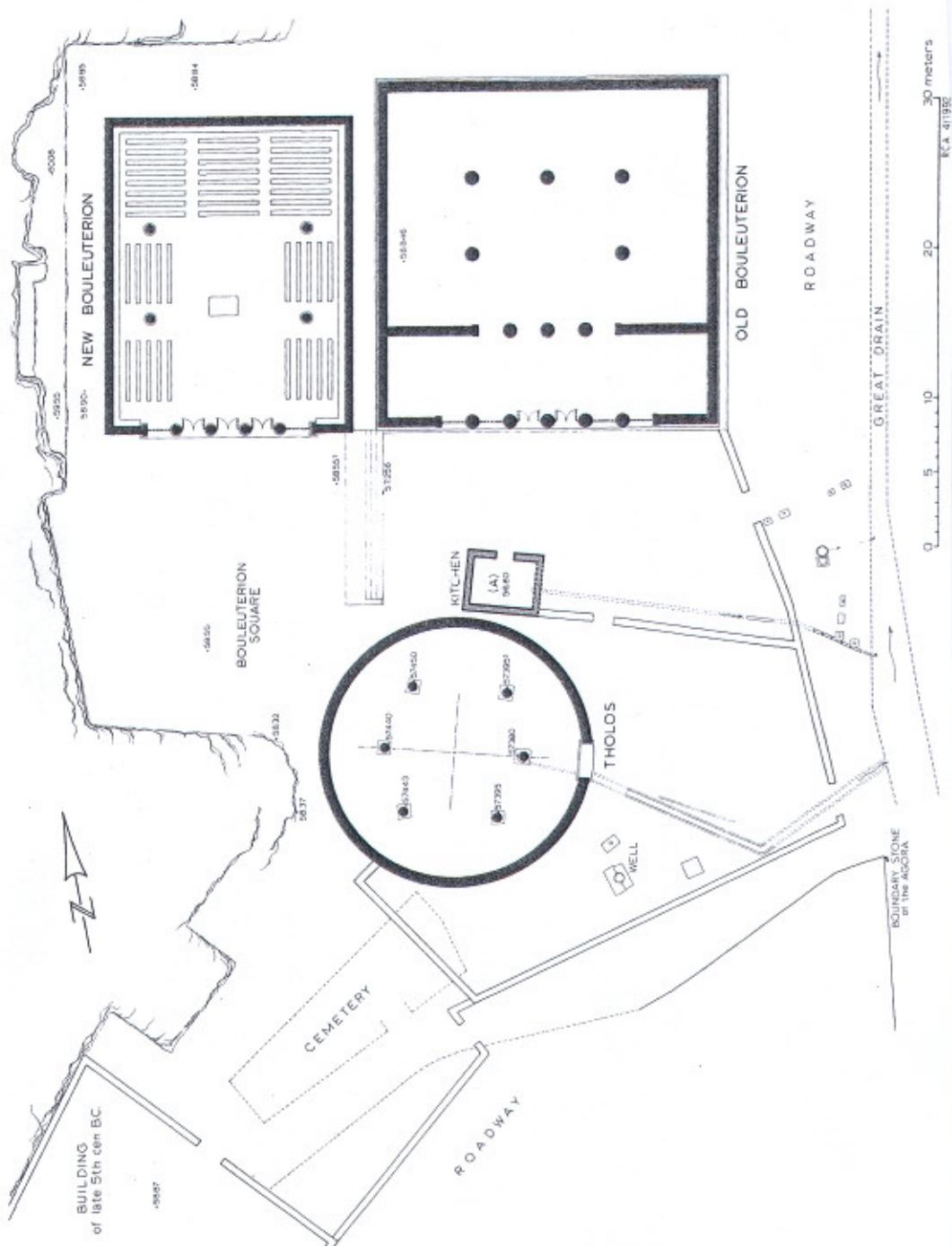
Εικ.13: Το παλαιό Βουλευτήριο σε σχέση με το ελληνιστικό Μητρώο κατά Shear

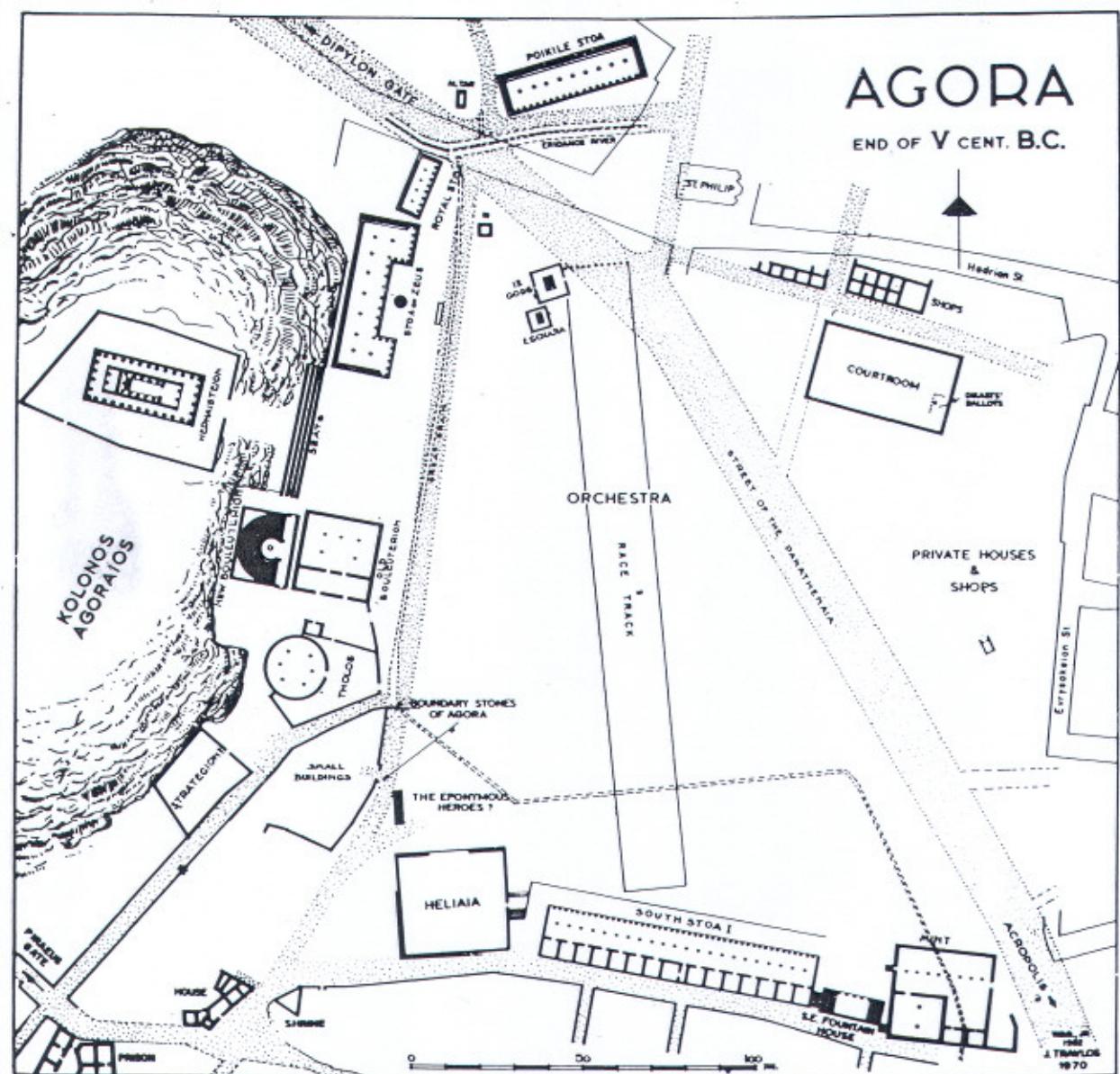
Εικ.14: Κάτοψη των ανασκαφέντων θεμελίων στο χώρο του ελληνιστικού Μητρώου
(*Hesperia* 6, pl. VI)

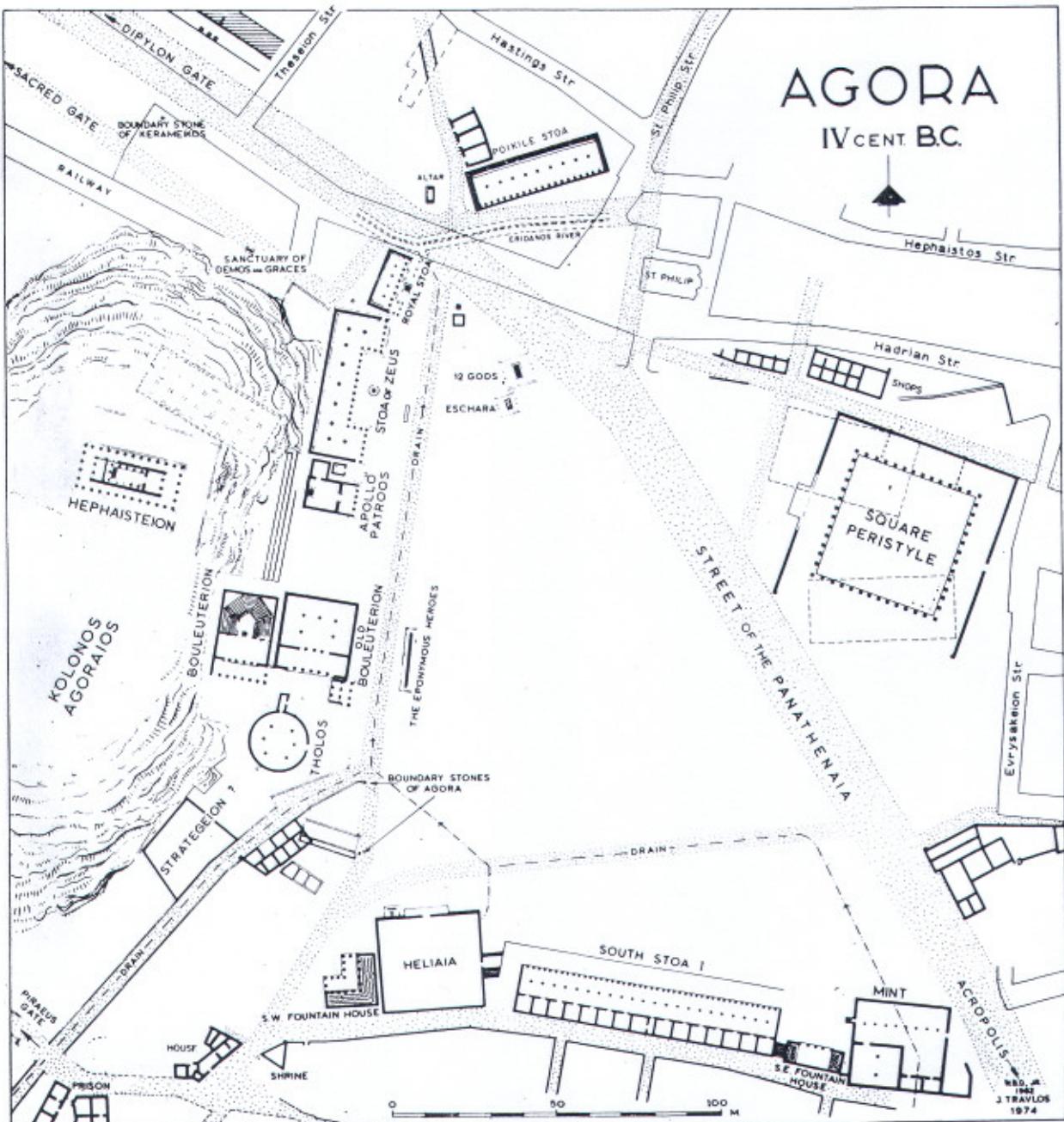
Εικ.15: Πολιτικά κελύφη στη δυτική πλευρά της κλασικής αγοράς γύρω στο 420 πΧ, σύμφωνα με την αποκατάσταση του Miller (1995²). Υποθετικά τοποθετούνται στο σχέδιο ο βωμός της Εστίας, η προεδρία για τους πρυτάνεις και οι δρύφακτοι.

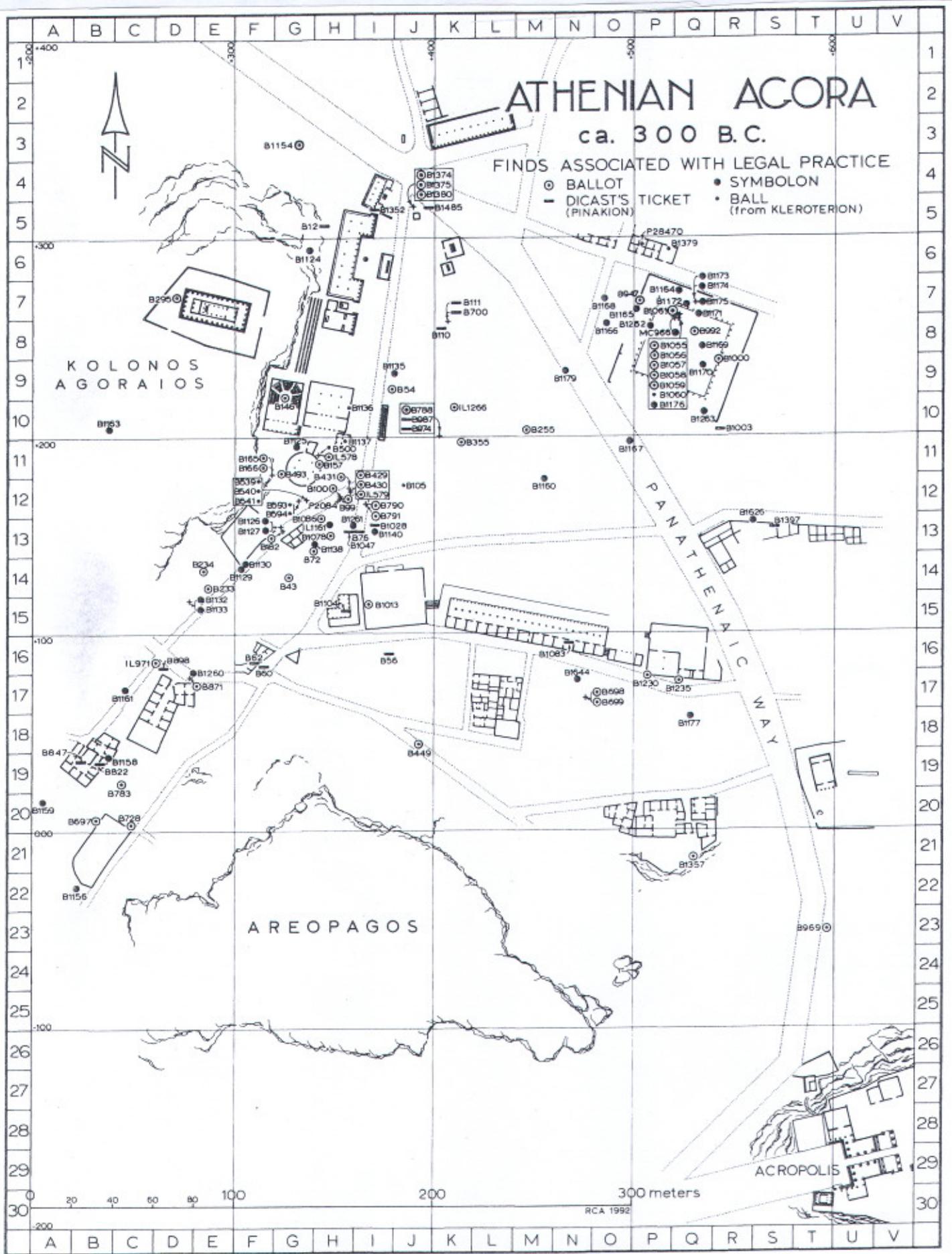
Εικ.16: Αποκατάσταση της Θόλου, του νέου Βουλευτηρίου και του Μητρώου περίπου το 400 πΧ (Shear)

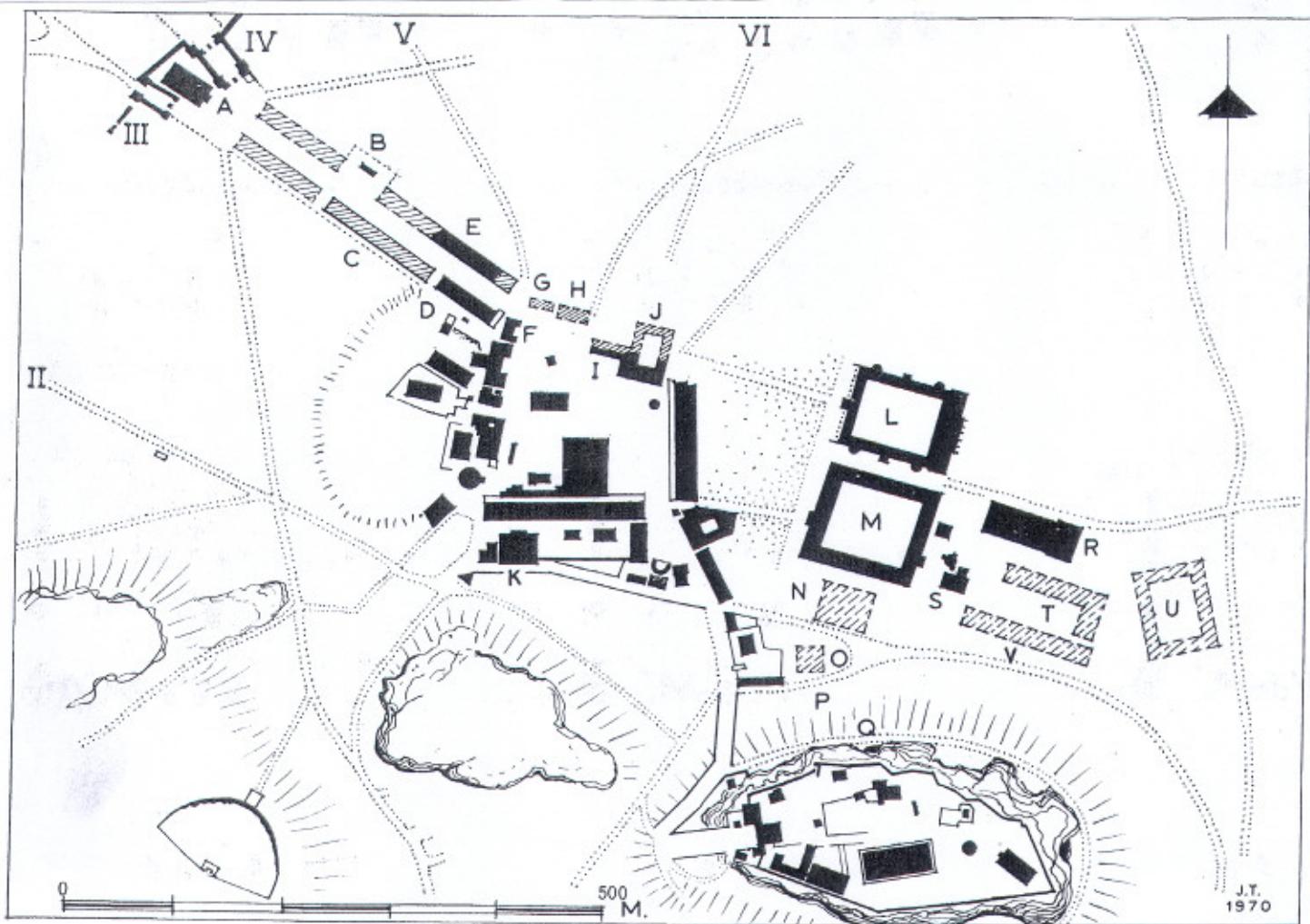
Εικ.17: Κάτωψη της κλασικής αγοράς περί το 400 πΧ (Camp 1990)

ΕΙΚ.18: Κάτοψη της κλασικής αγοράς περί το 300 πΧ (Camp 1990)

Εικ.19: Θέσεις ευρημάτων σχετικών με δικαστήρια στην κλασική αγορά (Boegehold)

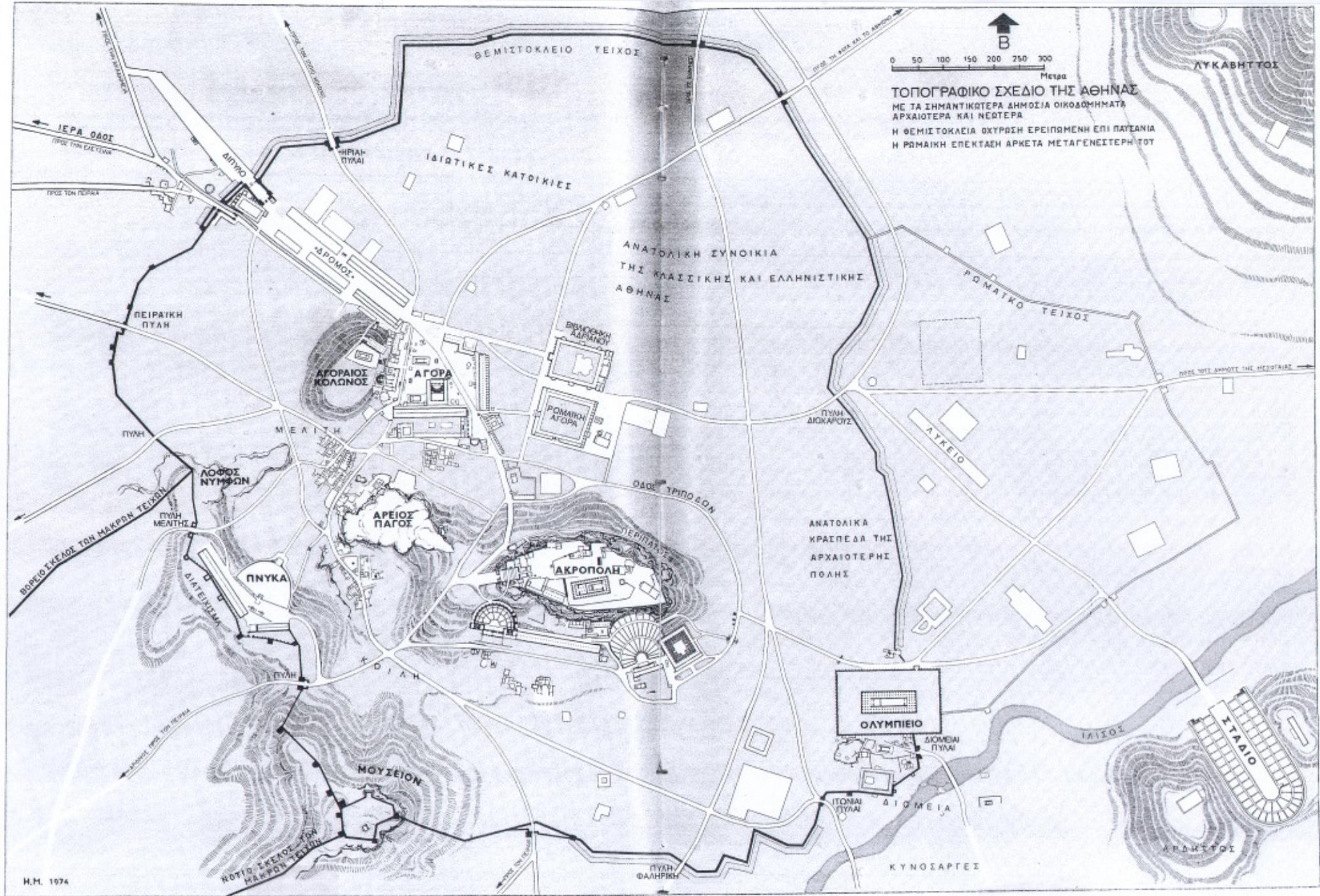
722 The civic center of Athens in the second century after Christ.

II. Peiraeic Gate	E. Roman Stoa	N. Theseion
III. Sacred Gate	F. Basileios Stoa	O. Prytaneion
IV. Dipylon	G. Stoa of the Herms	P. Anaktion
V. Eriai Gate	H. Poikile Stoa	Q. Shrine of Aglauros
VI. Acharnian Gate	I. Roman Stoa	R. Pantheon
A. Pompeion	J. Basilica	S. "Agoranomion"
B. Monument of Euboulides	K. Heliaia	T. Gymnasium of Ptolemy
C. Makra Stoa	L. Library of Hadrian	U. Diogeneion
D. Roman Stoa	M. Roman Agora	V. Stoa of Rhomaios

Εικ.20: Το πολιτικό κέντρο της Αθήνας τον 2ο αιώνα μΧ (Travlos 1971)

**ΠΙΝΑΚΑΣ I: Το κέντρο του
άστεως στους αυτοκρατορικούς
χρόνους κατά Hoepfner**

ΠΙΝΑΚΑΣ II: Τοπογραφικό σχέδιο του άστεως (Παπαχατζής)